

РОЗВІДКИ

Лідія Нестеренко

●

СЕЛЯНСЬКИЙ СУДОУСТРІЙ

I ПОЛОВИНИ XIX ст. (за матеріалами Чернігівської губернії)

З державою у всі часи розвитку людського суспільства були тісно пов'язані поняття права, закону, а також суду як основного гаранту їх дотримання. Більше того, в певному розумінні розвиток судової системи для країни міг бути як показником її багатства та процвітання, так і відображати прорахунки та недоліки. Процеси вдосконалення українського судочинства, без сумніву, можуть акумулювати історичний досвід минулого. Насамперед це стосується реформ П.Д. Кісельова 30 - 40-х рр. та ліберальних реформ 60 - 70 -х рр. XIX ст. Можна стверджувати, що аналіз реформування селянського судочинства 1 пол. XIX ст. як в Україні в цілому, так і на Чернігівщині є актуальною проблемою історичної науки. Але якщо реформам селянського судочинства 2 пол. XIX ст. присвячено багато наукових праць буржуазних, радянських, українських істориків, то селянське судочинство 1 пол. XIX ст. залишилося майже не висвітленим.

Тема судової реформи 60 - 70-х рр. знайшла своє відображення у працях К.Д.Кавеліна[1], А.Ф. Коні[2], М.А. Філіпова[3], М.І. Зарудного[4], К.А. Скальповського[5], Г.Джаншиєва[6], В.Єфімова[7], І.В.Гессені[8], Н.В.Давидова[9]. Це були перші серйозні дослідження судової реформи 1864 р. Їх цінність полягає у тому, що їх більшість була написана сучасниками перетворень. У радянську добу розробка проблеми була продовжена М.Н. Віленським[10], А.Б.Дубровіною [11], П.Ф. Щербіною[12], А.К. Афанасьєвим[13], М.Г.Коротких[14]. Але і після розпаду СРСР дана тема продовжує досліджуватись. Аналізуючи стан проблеми в пострадянський період, можна говорити про те, що істориками-фахівцями з проблеми правових засад держави більша увага приділяється дослідженню судової реформи в окремих регіонах Російської імперії. В Росії проблему розробляють: Н.Н. Єфремова, Т.І. Барабанова та ін.; в Україні - А.Н.Ярмиш[15], Р.Ляшенко[16], Ю.П.Присяжнюк[17], А.Вашенко[18], В.Кульчицький[19], В.Маляренко[20], Є.М. Страшко[21].

Проте основна маса архівного і джерелознавчого матеріалу використана дослідниками для висвітлення загальних тенденцій у системі судочинства України як складової частини Російської імперії. Поза увагою дослідників залишається формування і специфіка розвитку селянського судочинства в українських землях 1 пол. XIX ст. Внутрішня структура регіонального судочинного процесу, його динаміка, особливості залишаються практично не висвітленими. Архівні матеріали, що зберігаються у фондах Чернігівського облдержархіву, до певної міри дозволяють ліквідувати цю прогалину. У фондах зберігається значний обсяг інформації про розвиток селянського судочинства як дореформеної доби, так і після 1864 р.

Насамперед охарактеризуємо дореформену систему селянського судочинства на українських землях, які входили до складу Російської імперії. Найнижчою інстанцією для селян у період раннього феодалізму був общинний суд, який на українських землях називали «копним» (громадським) або колишнім «вервним» судом. Населення певної території у такий спосіб об'єднувалось для вирішення цивільно-правових спорів і самозахисту від злочинних елементів. Право належати до членів копи мали лише глави сімей. Кількісний склад суду не був чітко визначений і становив, як правило, 10-20 осіб. Засідання копного суду відбувалось у присутності священнослужителя (під час складання учасниками присяги) та представника державної адміністрації - возного. Копні суди розглядали цивільно-правові, сімейні справи, а

також справи про кримінальні, переважно майнові, злочини. Судили, керуючись звичаями (здоровим глуздом), а в разі потреби могли спиратися на закон. Характерно, що копні суди самостійно розшукували обвинуваченого, виносили судові рішення, які були остаточними й виконувалися негайно. [22; 61]

У козацькі часи, поряд з обштинним судом, починають діяти сотенні суди. З середини XVIII ст. до складу сотенного суду входили: сотник, отаман, міський писар, а також сотенний осавул та хорунжий. Поступово компетенція сотенних судів звужувалася і була зведена до мінімуму. За ними залишалося право «между рядовыми казаками, в самых маловажных жалобах и спорах словесную расправу чинить». Сотенні суди було скасовано у 1763 р.

Існували також сільські суди, загальні для козаків і селян. До їхнього складу входили вїйт та кілька козаків і селян, але справи останніх розглядалися окремо. Інструкція Данила Апостола від 1 червня 1730 р. приписувала, що в селах, підлеглих сотенній адміністрації, судить отаман чи вїйт з двома-трьома товаришами. У державних маєтках, якщо скарга подавалася на козака селянином, суд здійснювався отаманом зі «знатним товариством». Якщо ж козак поскаржився на селянина, то їх судив староста чи вїйт. [23; 294]

Згідно з указом Павла I від 7 серпня 1797 р. «Про поділ казенних населених пунктів на волості і про порядок їх внутрішнього управління» у державному відомстві були утворені волості. [24; 672] У Чернігівській губернії в 1820 р. їх налічувалося 102, з яких 71 волость була козака і 31 - державних селян.[25;69-72] За законом, селянський суд перейшов у юрисдикцію волосного правління.

До функцій новостворених селянських органів управління належали: попередній розгляд взаємних майнових спорів селян, розгляд дрібних поліцейських проступків, розшук і затримання винуватих, вчинення попередніх допитів, відправлення їх із речовими доказами до земського суду. [26; 260]

Остаточний перехід повноважень громадського суду до волостей відбувся під час реформ П.Д. Кисельова 1838-1842 рр. [27] Відбулась і реорганізація волостей у бік їх укрупнення. В Чернігівській губернії внаслідок реформ залишилося 52 волості, до складу яких входили 259 сільських товариств.[28;11-12] При сільських і волосних правліннях створювалися судові органи - розправи.

Перший ступінь домашнього суду в справах державних селян становили сільські розправи. До їх компетенції входив розгляд скарг, проступків, тяжб державних селян, якщо їхні позови не були обумовлені офіційно складеними актами, а здійснені проступки не були пов'язані з кримінальними злочинами. Крім того, сільська розправа проводила оцінку і продаж майна домогосподарів, що мали недоїмки.

В основі цієї станово-судової установи лежало внутрішнє протиріччя: суд принципово відділявся від адміністрації, а насправді судові та адміністративні функції виконувалися сільським старшиною; два інших члени розправи - «старший і молодший добросовісні» (засідателі) - вибиралися селянами, але затверджувалися і звільнялися губернською палатою за поданням окружного начальника і піддавалися зауваженням, доганам і арештам сільського старшини, волосного правління і окружного начальника. Ведення шнурових книг, складання приговорів входили до функцій сільського писаря. [29; 555, 563]

«Другим ступенем домашнього суду» були волосні розправи. Пояснювальна записка до законопроекту умотивувала запровадження цього органу необхідністю відокремлення суду від адміністрації. Але ця ж пояснювальна записка обумовлювала різкий відступ від цього проголошеного буржуазного принципу: до складу волосної розправи входили, як рядові члени, старший і молодший «добросовісні», вибрані як судді волосним сходом, а головою суду - волосний голова, фактично, волосний начальник, старший представник тієї ж волосної адміністрації. Змішування судової і адміністративної влади пояснювалося необхідністю зберегти вплив керівництва на селян. Усе діловодство цього судового органу вів волосний писар.

У відання волосної розправи входили: 1) скарги незадоволених вироками сільських розправ, якщо вартість спірного майна перевищувала 5 руб. сріблом, 2) спори про домашні духовні заповіді, засвідчені у волосних правліннях. При цьому волосна розправа вирішувала справи щодо спірних питань протягом одного тижня.

Волосні і сільські розправи розміщувалися у будинках волосних і сільських правлінь. За свідченнями ревізорів, у 40-х рр. XIX ст. у Чернігівській губернії вони в більшості перебували у занедбаному стані: непофарбовані, непобілені, з брудною підлогою і важким тютюновим запахом. [30; 32-33]

При розправах були влаштовані і в'язниці, в які ув'язнювалися державні селяни, засуджені за проступки взяттям під варту, звинувачені в кримінальних злочинах, здійснених у казенних поселеннях, а також підозрілі люди. Іноді затриманих ув'язнювали взимку в неопалювальні приміщення, що призводило до обморожень та навіть їх гибелі. [31; 74, 77]

Що стосується розгляду справ, то особлива увага зверталася не лише на терміни розгляду

справи, а й на вчасне ведення діловодства. Всі скарги та вироки по вирішених справах заносилися писарями у спеціальні книги - «штрафні» (для запису всіх покараних селян) і книги грошових стягнень, накладених на селян винесеними вироками. Щорічно їх надсилали з окружних у волосні правління, які розподіляли по сільських товариствах. Їх заповнення і збереження покладалося на волосних і сільських писарів. Проте, незважаючи на численні попередження повітових начальників про вчасне оформлення документів, при перевірках чиновники палати державних маєтностей неодноразово відмічали, що волосні і сільські розправи «відкрито не звертають уваги на скарги селян, більшість усних скарг селян не записано в книгу запису усних скарг».[32;75-76] Іноді скарги розглядалися, виносився вирок, але його не виконували. Підтвердженням цього є запис у журналі Понорницького волосного правління чиновника палати державних маєтностей Марковського, що ревізував волосне правління 1 травня 1856 р., де він вказав на те, що скарги селян у волосній розправі вирішені, але не приведені до виконання.[33; 48]

Волосна розправа вирішувала справи щодо спірних питань до 15 крб., а сільська - до 5 крб. Що стосується покарань, то за дрібні проступки розправи могли призначити штраф від 25 коп. до 1 карбованця, арешт або фізичні покарання. Вид покарання залежав від провини. Так, у 1846 р. в Шаповалівській волості волосною і 5 сільськими розправами було вирішено 18 спірних майнових справ, 4 особисті. За крадіжку було засуджено 1 жінку і за бійку - 2 чоловіків. З них фізичному покаранню були піддані 2 чоловіки і 1 жінка. [34; 24-25] В 1850 р. у цій волості розправами було вирішено 2 кримінальні справи, розглянуто 29 майнових і 38 особистих справ, з яких по 64 були винесені вироки, а 3 залишилися незакінченими. Окрім цього, піддавалися суду розправ за пияцтво та аморальну поведінку 22 чоловіки, непокору властям - 2 чоловіки, крадіжки - 3 чоловіки і 1 жінка. З них фізичному покаранню були піддані 12 чоловіків і 1 жінка, арешту - 5 чоловіків, грошовим штрафам - 10 чоловіків. [35; 87, 89] В 1855 р. із 11 чоловік, притягнутих до судової відповідальності розправами, у цій же волості, тілесному покаранню були піддані 6 чоловік, арешту - 1, штрафу - 8. [36; 104] Як видно, окремі люди одержали по два покарання. Таким чином, кількість справ, що розглядалася цими судовими органами, і в одній волості щороку змінювалась.

Іноді покарання волосними розправами виносились і для членів сільських правлінь, писарів тощо. Так, у 1848 р. за самовільне відлучення з робочого місця був оштрафований і засуджений до ув'язнення у сільській розправі на 3 дні сільський писар Кобизької волості Козелецького повіту Сакун. [37; 9] Якщо на порушення робочої дисципліни сільськими посадовими особами волосні і сільські розправи мусили хоч якось реагувати, то справи про побиття ними населення закінчувалися миром або взагалі не були вирішені. Прикладом цього може служити мирне вирішення справ про побиття старшиною Тростянського сільського товариства Павлом Щербиніною козака Герасима Безрукого [38; 15] та козака Наума Сечки [39;5] Селяни змушені були шукати справедливості у земському суді або повітових управліннях державних маєтностей. Прикладом цього є справа про побиття в 1849 р. старшиною Стрільницького сільського товариства С. Іваненком і козаком В.Прокопцем козака с. Стрільників Н. Карпуса. Справа була вирішена аж у Борзенському суді. [40; 1-9] Лише з наказу борзенського повітового начальника шаповалівський волосний голова у 1859 р. оглянув тяжко побитого козака с.Стрільників Кирила Борозенка збирачем податків Шаповалівського товариства Євменом Дзюбою і в розправі було повторно переглянуто цю справу. Якщо за першим вироком справа була закінчена миром, і потерпілий вибачив нанесені йому пошкодження, то за наказом повітового начальника іншим вироком розправа оштрафувала збирача податків на суму 3 крб. сріблом. [41; 3-5]

Будь-яке покарання, котрому піддавалися державні селяни, мало для них тяжкі юридичні і побутові наслідки. В сільських розправах заводилися особливі штрафні книги, до яких заносилися провини селян і види покарань. Якщо обвинуваченому присуджувалося утримання під вартою або відбування громадських робіт, то він не міг бути обраним на керівні посади протягом одного року; якщо йому присуджувалося тілесне покарання, то ця міра продовжувалася на три роки, причому сільське товариство не могло покладати на підсудного повноваження сільського повіреного.

Селяни, які неодноразово були покарані і, з точки зору влади, не піддавалися виправленню, підлягали вищій каральній мірі - вигнанню з громади і здачі в рекрути, а в разі непридатності до військової служби - до переселення в інші губернії (заслання в Сибір). Проте ці міри застосовувались лише у випадках, коли селянин був покараний сільськими і волосними розправами тричі протягом одного року або чотири рази протягом 2 років, чи п'ять разів за 5 років, коли двічі був покараний різками за вироком загальних судових органів; коли після одноразового покарання різками протягом наступних 2 років знову засуджувався до покарання різками; коли його звинувачували в бродяжництві і повертали в громаду з поліцією; коли в нього накопичувалася дворічна недоїмка по казенних податках тощо.[42; 585]

Таким чином, сільська розправа, а відповідно і волосна розправа, як інстанції апеляційні, перетворилися на знаряддя бюрократичної системи, яка була створена для опікування, виховання, тримання в покорі державного селянства. Державні селяни з багатьох причин (низький рівень освіти, затягування розгляду справ, плутанина, хабарництво суддів та ін.) зверталися до судів переважно у випадках крайньої необхідності.

Що стосується покарань, то порівняно з іншими суспільними станами (дворянами, духовенством та ін.) селян від них звільняли найменше. Згідно з розподілом підсудних за видами покарань у 1861-1864 рр. в Чернігівській губернії 36,2% державних селян було виправдано і звільнено від суду за царським маніфестом, 25,8% селян було засуджено до виправних покарань, 21,8% - направлені для розгляду справ до адміністративних установ, 15,1% - залишилось під вартою, а 1,2% - до заслання і каторги. Якщо до виправних покарань за ці три роки було засуджено кожного четвертого державного селянина, то солдат у відставці - 23,8%, селян-кріпаків - 23,1%, міщан - 17,8%, купців - 16,6%, дворян - 15,7% і духовенства - 13,2%. [43; 51] Як видно, непривілейовані верстви населення: солдати і селяни, засуджувались до виправних покарань найбільше. Враховуючи те, що у кримінальних процесах до судової реформи 1864 р. усі пояснення були тільки письмовими, то на долю звинуваченого впливав рівень освіти, який дозволяв дати чіткі та переконливі свідчення.

Судова реформа 1864 р. докорінно змінила судоустрій Російської імперії. Джерельна база судової реформи складалася з 4 законів: про судоустрій, цивільний процес, кримінальний процес та статут про покарання для застосування мировими судьями. Судова система була соціально спрощена, стала вестановою, що суттєво змінило доступність суду значній масі звільнених з кріпосної залежності селян.[44; 234]

Одне із завдань судової реформи полягало в тому, щоб зробити суд максимально близьким і зрозумілим інститутом державного представництва серед селянства. Адже волосний суд, перебираючи на себе вирішення дрібних, повсякденних проблем сільського населення, поступово послаблював позиції традиційного для селян Лівобережжя суду «громад», а також позбавляв селян при необхідності кожного разу звертатися до інших судових інстанцій, які інколи знаходилися на значній відстані від місць проживання.

Згідно зі ст. 93 Загального положення про селян встановлювалась виборність волосних суддів. Як видно із змісту ст. 95-102, компетенція волосного суду обмежувалася розглядом дрібних спорів між селянами по майнових справах і проступках. Міри покарання, які міг винести волосний суд, обмежувались призначенням: грошових штрафів - до трьох карбованців, арешту на час до семи днів і фізичних покарань різками до 20 ударів. Усі вироки по цих справах волосних судів були остаточними і не підлягали оскарженню. Однак указ від 14 лютого 1866 р. «Про порядок відміни рішень волосних судів» попередив відміну вироків волосних судів: якщо міри покарання, винесені судом, перевищували ті, що були визначені ст. 102 Загального положення, і якщо рішення волосного суду відбулося без виклику на суд хоч би однієї із сторін, рішення волосного суду відмінялось повітовим мировим з'їздом.[45; 95]

Судова реформа 1864 р. зробила можливим використання селянами в судовому розгляді адвокатів та інших дипломованих юристів, які мали сприяти кваліфікованішому розгляду справи. Однак селяни, як правило, через брак коштів та власну підозрілість, часто відмовлялися від кваліфікованої допомоги. Таким чином, селянин опинявся сам на сам зі складною системою судочинства, а тому іноді не міг вчасно і в необхідному обсязі надати суду потрібні письмові докази.

Реформа закріпила незалежність судової влади від виконавчої, а отже, волосний старшина як представник останньої у волості не мав права втручатися в дії суду та впливати на його рішення. При цьому за ним офіційно закріплювалось право спостереження за виконанням рішень вироків цих судів. Таким чином, мала бути забезпечена передбачена новим законодавством незалежність волосного суду від виконавчої влади у волості. Однак на практиці все не завжди виглядало так, як того вимагав закон. Адже не лише представники виконавчої влади, а й поміщики і навіть мирові посередники дозволяли собі здійснювати тиск на суддів при вирішенні справ, у яких вони виступали особисто зацікавленими особами.[46; 52] Недоліком новоствореного суду була і відсутність у достатній кількості на селі кваліфікованих кадрів для посад волосних суддів, засилля «всевладного писаря», який вів усе діловодство суду і формулював його рішення.

Отже, судова реформа 1864 р. зробила судову систему країни безстановою, а саме - доступною всьому селянству, а не лише його частині, як це було в дореформений час. Адже ця судова інстанція в своїй практиці використовувала максимально зрозумілі селянам норми звичаєвого права, знаходилася близько до їх домівок і не вимагала значних грошових витрат. Звернення селян до суду в пореформену добу дало змогу селянам поступово залучитися до суспільного життя країни, частиною якого вони починали себе відчувати.

Джерела та література:

- 1 Кавелин К.Д. Основные начала русского судоустройства и гражданского судопроизводства от Уложения до Учреждения в губерниях. - М., 1844. - 243 с.
- 2 Кони А.Ф. Отцы и дети судебной реформы. - М.: Изд-во И.Д.Сытина, 1864. - 92 с.
- 3 Филиппов М.А. Судебная реформа в России. Популярный, исторический и теоретический обзор судоустройства и судопроизводства. - СПб., 1871. - Т.1. - 243 с.
- 4 Зарудный М.И. Законы и жизнь. Итоги исследования крестьянских судов. - СПб., 1874. - 224 с.
- 5 Скальповский К.А. Современная Россия. - М., 1890. - Т.2. - 440 с.
- 6 Джаншиев Г. Основы судебной реформы. Историко-юридические этюды. - М., 1891. - 52 с.
- 7 Ефимов В. Волостной суд в виду предстоящей реформы местной юстиции. // Вестник Европы. - 1896. - Кн. 8. - С. 583.
- 8 Гессен И.В. Судебная реформа. - СПб.: Книгоиздательство И.И.Гаршунина, 1905. - 267 с.
- 9 Судебная реформа. / Под редакцией Н.В.Давыдова и Н.Н.Полянского. - М., 1915. - 301 с.
- 10 Виленский Б.В. Судебная реформа и контрреформа в России. - Саратов, 1969. - С. 234.
- 11 Дубровина А.Б., Воробейникова Т.У. Преобразование административно-полицейского аппарата, суда и тюремной системы в России во второй пол. XIX века: Учебное пособие. - К., 1973. - С.67.
- 12 Щербина П.Ф. Судебная реформа на Правобережной Украине. - Львов, 1974. - С.172.
- 13 Афанасьев А.К. Суд присяжных в России. Организация, состав и деятельность в 1866-1885 гг.: Автореферат диссертации. - М., 1989. - С.21.
- 14 Коротких М.Г. Самодержавие и судебная реформа в России. - Воронеж.: Издательство Воронежского университета, 1989. - С.186.
- 15 Яриш А.Н. Судові органи царської Росії в період імперіалізму(1900-1917 рр.): Навчальний посібник для студентів спеціальності «Правознавство». - К., 1991. - 88 с.
- 16 Ляшенко Р. З історії українського права. // Хроніка. - 1998. - № 3. - С. 27-47.
- 17 Присяжнюк Ю.П. ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX- початок XX ст.) // Український історичний журнал. - 1999. - №3. - С.23-33.
- 18 Ващенко А. Соціальне обличчя земського начальника. // Сіверянський літопис. - 2002. - №3. - С.80-88.
- 19 Кульчицький В., Сидорчук О. Суд присяжних і наукова думка про нього в Україні після судової реформи 1864 р. // Право України. - 2003. - №6. - С.125-128.
- 20 Маляренко В. Становлення і розвиток кримінально-процесуального права на різних етапах історії України. // Право України. - 2004. - №8. - С.3-7.
- 21 Страшко Є.М., Савельєва Т. Селянський суд до і після реформи 1864 р. (за матеріалами Чернігівщини) // Збірник матеріалів II Міжнародної конференції «Знаки питання в історії України: українська історія в загальноєвропейському контексті». - Ніжин, 2005. - С.49-54.
- 22 Іванов В.М. Історія держави та права України. - Ч.1., К.: МАУП, 2002. - С. 61.
- 23 Історія держави та права України. Академічний курс. За редакцією Тація В.А., Рогожина А.Й. - Т.1., К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2000. - С.293-294.
- 24 «Про поділ казенних населених пунктів на волості і про порядок їх внутрішнього управління». //ПСЗРИ. - Собр. 1-е. - Т. XXIV. - СПб., 1798. - № 18082.
- 25 Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. 128, оп.1, спр. 2346, Сборник документов, ведомости, исчисления, переписка с казённой палатой, Черниговским комитетом, учреждённому для составления сметы и раскладки на земские повинности и др., 497 с.
- 26 Учреждение властей и мест Волостного и Сельского Управлений. // Свод законов Российской империи . - Т.2.,Ч.2., СПб., 1833. - С. 260.
- 27 Утвержденный проект учреждения о управлении Государственными имуществами в губерниях.// ПСЗРИ. - Собр.2. - Т.13. - СПб., 1839. - № 11189.
- 28 ДАЧО. Ф. 159, оп. 1, спр. 129, Сборник документов по вопросам об оспаривывании в уездах в 1851, 1853, 1855 гг. и др., 46 с.
- 29 Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. - Т.1., М.-Л., 1946.
- 30 ДАЧО. - Ф. 807, оп.1, спр.124. - О ревизии чиновниками и волосным головой сельских управлений Шаповаловской волости в 1848 г., 53 с.
- 31 Там само. - спр.61. - Переписка с Черниговской палатой государственных имуществ Борзенским становым приставом, об открытии 10 января 1839 г. Борзенского окружного управления государственных имуществ и др., 111 с.
- 32 Там само. - спр.61. - 111 с.
- 33 Там само. - Ф.137, оп.1, спр.165. - Дело о результатах ревизии волостных правлений и сельских училищ Нежинского округа за 1856 г., 63 с.
- 34 Там само. - Ф.807, оп.1, спр.108. - Статистические сведения о числе государственных крестьян, землях и скота, о поступлении податей, о происшествиях и др. по Шаповаловской волости за 1846 г., 125 с.

- 35 Там само. - Спр.346. - Статистические сведения о количестве казенных и надельных земель, народонаселении и др. за 1850 г., 194 с.
- 36 Там само. - Спр.852. - Статистические сведения о количестве земель свободных, казённых и данных в надел крестьянам, урожае картофеля, народонаселении, оборотах вспомогательных касс за 1855 г., 248 с.
- 37 Там само. - Спр.124. - 53с.
- 38 Там само. - Ф. 810, оп.1, спр.112. - Дело козака Герасима Безрука на старшину Тростянского общества Павла Щербину о причинении побоев в 1849 г., 6 с.
- 39 Там само. - Спр.115. - Дело о жалобе козака Наума Сечки на Тростянского старшину Павла Щербину, за причинение побоев в 1849 г., 8 с.
- 40 Там само. - Ф.810, оп.1, спр.7. - Дело о жалобе козака с. Стрельников Н.Карпуся на старшину Стрельницкого сельского общества казака Сидора Иващенко и соцкого казака В.Прокопца за причинённые ему побои в 1843 г., 26 с.
- 41 Там само. - Спр.335. - Дело по жалобе козаков с. Стрельников Кирила Березенко, Леонтия Книги и жены солдата Наталии Сребной на сборщика податей Шаповаловского общества Евмена Дзюбу о причинении побоев в 1859 г., 10 с.
- 42 Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. - Т.1., М.-Л., 1946.
- 43 Страшко Є.М., Савельєва Т. Вказана праця. - С.49-54.
- 44 Российское законодательство X-XX веков. - М.: Юридическая литература, 1984. - Т. 2. - 764с.
- 45 Комментарий к общему положению о крестьянах вышедших из крепостной зависимости // Российское законодательство X-XX веков. - М.: Юридическая литература, 1989. - С.77-105.
- 46 Страшко Є.М., Савельєва Т. Вказана праця. - С.49-54.

Анна Морозова

НЕВІДОМИЙ АШИНОВ

Документи архівів зберігають ще багато таємниць. Так, у Державному архіві Чернігівської області у фонді Чернігівського губернського правління виявлена, на перший погляд, досить звичайна справа про призначення допомоги Софії Іванівні Ашиновій (1899 р.). Однак дуже цікавою виявилася інформація про чоловіка С.І.Ашинової:

«... Згідно із зібраними відомостями, чоловік її - Микола Іванович Ашинов - у 1880-х роках заснував Миколаївську станицю на Кавказі, поблизу Сухума на Чорноморському узбережжі - разом з переселенцями й козаками з різних місць; був обраний отаманом Миколаївської станиці. Згодом, після того, як козаки залишили станицю, займався улаштуванням полтавських переселенців. Потім відправився до Абіссинії, звідки повернувся у 1887 році й привів до Санкт-Петербурга та Києва з Абіссинії духовну місію. У 1889 році очолював загін, що супроводжував російську місію до Абіссинії з благословення Найсвятішого Синоду та митрополита Ісідора. Після повернення з Абіссинії йому було наказано жити безвиїзно у селі, із збереженням інших прав...» [1, арк. 4 - 5].

Після вивчення документів з'ясувалось, що експедиція Миколи Івановича Ашинова ніколи не була предметом серйозних наукових досліджень. І це, незважаючи на те, що свого часу вона отримала великий розголос. Численні газети та часописи відгукнулись на ці події. Відразу вийшло дві книги, написані учасником експедиції Л.Ніколаєвим та прихильником Ашинова у Франції Жаном-Робером де Константенем. Десятиріччя по тому у Радянському Союзі факт цієї експедиції до Африки взагалі ставився під сумнів. Цікавий матеріал щодо цього в архівах Росії зібрав сучасний російський дослідник Н.Кривцов [2].

Північно-східна Африка була тією частиною чорного континенту, до якої Росія проявляла підвищений інтерес. Перш за все, вабила Абіссинія - найдавніша християнська держава, що була оточена землями, заселеними мусульманами та язичниками. Росія проводила доволі активну місіонерську діяльність ще починаючи з XVIII ст. Досить згадати місії на Аляску, в Китай, Палестину та Іран; допомогу православним церквам Сербії, Чорногорії та Болгарії. Були й «приземлені» причини зацікавленості в Африці. І це пов'язане з проходженням морського торгового шляху з Одеси до Владивостока через Червоне море повз абіссинські та сомалійські береги. С.Вітте писав: «Ми дуже хотіли оголосити своє заступництво над Абіссинією, а при нагоді й з'їсти її» [2, с.9]. Саме тут у 1889 році висадився загін в кількості 150 козаків під

командуванням М.І.Ашинова, що намагався заснувати поселення Московська станиця, або Нова Москва...

Хто ж такий цей отаман Ашинов? Розпочнемо з того, що описи його зовнішності різняться. Жан-Робер де Константен писав про нього: «високий, широкогрудий, добре обличчя, блакитні очі, світлі вуса, ніжні жіночі руки». Такий же портрет давав і журналіст Бороздін: « блондин, з золотим кольором волоссям, з невеликою пухнастою борідкою, з блакитними, розумними очами» [3]. А ось у письменника М.Лескова ми знаходимо зовсім протилежний опис: «кремезний, чубатий, рудий, з очима, що бігають...» [4, с.214]. Досить суперечливі й біографічні дані [2, с.10]. Але фактом є те, що 17-річним юнаком він іде з дому - козакувати. Його вільне життя розпочинається з участі у військових та торгових походах в Туреччину та Персію. Вже в досить ранньому віці він проявив задатки лідера. Йому було лише 18 років, коли в Туреччині його призначили начальником каравану. Під час подорожі по Закавказзю Ашинов знайомиться з професійними контрабандистами й нелегально переходить з ними кордон [2, с.10].

Взагалі його завжди супроводжували недововки, небиліци, навіть явні вигадки, що свідчить про те, що Микола Ашинов був не лише загадковою, але й яскравою, неоднозначною особистістю. Наприклад, існує легенда про те, що Микола Іванович, після повернення з Кавказу, якийсь час заробляв собі на життя ... приватною адвокатською практикою у Цариніні. Однак пристрасть до пригод завадила юридичній кар'єрі. Ашинов знову подався на південь...

З 1883 року Ашинов почав виношувати плани створення мережі козачих станиць у Сухумському окрузі для охорони чорноморських та кавказьких кордонів Російської імперії. Ця ідея знайшла підтримку у впливових слов'янофільських колах. Генерал-губернатором округу Дондуковим-Корсаковим були виділені землі в Кутаїській губернії, на яких Ашиновим була заснована станиця Миколаївська. Але під виглядом переселенців з російських та малоросійських губерній у станицю почали збиратися «вільні козаки» з Туреччини. В зв'язку з цим ставлення влади до цієї ідеї змінилося. Козацька вольниця в Миколаївській проіснувала лише рік. Микола Іванович знову вирушив шукати щастя до Туреччини [2, с.11]...

У Константинополі від черкесів, які повернулися з Єгипту, Ашинов дізнався про країну «чорних християн» - Абіссінію. Це розпалило його цікавість, і він, вже у званні осавули, відправився до Єгипту, а звідти, у 1885 році, - в порт Массауа на Червоному морі. Після зустрічі з правителем Абіссинії негусом Іоанном Ашинов направив докладний звіт до царя. Незабаром М.І.Ашинов прибув до Санкт-Петербурга, де звернувся за допомогою до Синоду. Митрополит Ісідор, глава зарубіжної місії Російської православної церкви, зацікавився повідомленням Ашинова, а імператор Олександр III прийняв і самого Ашинова, й подарунки, ним привезені [4, с.214].

У лютому 1888 року М.І.Ашинов разом зі своєю дружиною Софією Іванівною та кількома послідовниками відправився з Константинополя на російському кораблі «Кострома» до берегів Абіссинії. У цей час в Росії йшла активна підготовка до створення Нової Москви в Африці. Був знайдений отець Паїсій, який мав очолити релігійну місію. У газетах були відкриті підписні листи. Глава Найсвятішого Синоду порівнював засновника «Московської станиці» із Христофором Колумбом. М.І.Ашинов отримав допомогу флоту для доставки козаків на сомалійський берег, а одеський губернатор постачав його війство зброєю. На провіді 10 грудня 1888 р. експедиції з Одеси до Олександрії зібралось 20 тис. чоловік. Звідти експедиція прямувала до Порт-Саїда й Таджур, де висадилася 6 січня 1889 р. 14 січня козаки розташувалися в старому колишньому єгипетському форті Сагалло, проголосивши створення Нової Москви. Над фортом, де була заснована похідна церква св.Миколи, був піднятий торговий прапор та прапор релігійної місії [2, с.14]. Для будівництва ашиновці привезли з собою ліс; на земельних ділянках посадили садженці з Росії й 15 тис. чубуків винограду найкращих кримських сортів. Добре прижилися вишні та черешні. Ще в Олександрії були закуплені оливкові, лимонні та апельсинові дерева. На городах висадили огірки, дині, помідори, кавуни [2, с.14]. Життя поступово налагоджувалося...

Але козацьке поселення занепокоїло Францію, яка претендувала на райони, що прилягали до Джибуті, і боялася виникнення могутнього супротивника в цьому важливому стратегічному районі в особі Росії. Захвилювалися Велика Британія і Німеччина... Задля заспокоєння іноземців уряд вирішив пожертвувати російською місією: він заявив, що не має жодного стосунку до Ашинова, а експедиція - це його приватна справа.

5 лютого 1889 р. французька ескадра розпочала артилерійський обстріл Сагалло. Загинуло кілька чоловік, шестеро були поранені. Французькі снаряди знищили усі сади. Поселенці вимушені були покинути берег. У фортеці залишилося близько 70 осіб, серед них М.І.Ашинов, його дружина Софія Іванівна та отець Паїсій. Але і вони скоро капітулювали. Після всіх злигоднів у березні 1889 р. російські кораблі «Чихачов» та «Забіяка» доставили ашиновців на батьківщину. Представники офіційної влади від Ашинова та Паїсія відразу ж поспішили відхреститися. Врешті-решт Ашинов був звинувачений у намірі посварити Францію з Росією, а міністр закордонних справ М.К.Гірс збирався вислати отамана на п'ять років до Сибіру.

Софія Іванівна клопотала за свого чоловіка у Петербурзі, й М.І.Ашинова спочатку заслала до Саратовської губернії [2, с. 15], але у жовтні 1889 р. він був помилуваний, і йому дозволили виїхати до маєтку дружини у Чернігівській губернії, а в квітні 1890 р. нагляд поліції був повністю знятий [2, с.15].

Про подальшу долю Миколи Івановича відомо небагато. Одні дослідники вважали, що він помер у себе на батьківщині в Саратовській губернії, інші - у маєтку дружини [2, с.15; 5, с.617]. Але у згаданій справі за 1899 рік зазначено, що «чоловік прохачки - в лікарні для божевільних в м.Києві» [1, арк. 5].

Хто ж ця мужня жінка, котра пов'язала своє життя з такою неординарною особистістю, супроводжувала чоловіка в усіх експедиціях, була поряд під артилерійським обстрілом? Софія Іванівна походила з дворянського роду Ханенків, відомих державних діячів та меценатів, тісно пов'язаних з Чернігівщиною. Ось що про неї говориться в клопотанні про призначення допомоги:

« 1. Прохачці 38 років.

2. Вона страждає на пухлину ніг після пологів, що не дає їй змоги заробляти на життя власною працею.

3. Має хворого чоловіка та дітей:

Софію, 9 років;

Боремира, 8 років;

Варвару, 6 років;

Катерину, 5 років.

Усі вони знаходяться під наглядом прохачки і в ніяких навчальних закладах не виховуються...» [1, арк. 4 - 5]. Виходячи зі скрутного матеріального становища, 11 серпня 1899 р. Софії Іванівні було пожалувано від імені імператора 100 крб. [1, арк.13].

У грудні 1912 р. С.І.Ашинова була ще жива, про що свідчить її прохання про поновлення межових знаків маєтку (хут. поблизу с.Іванівка) у Лотаківській волості Суразького повіту Чернігівської губернії [6, арк.1 - 1 зв.].

Гадаємо, матеріал приверне увагу читачів часопису як до цієї особистості, так і до інтенсивнішого використання архівних документів.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області. - Ф. 127, оп. 1, спр. 8496.
2. Кривцов Н. Казацкая станица на берегах Красного моря // Вокруг света. - 2002. - Октябрь. - С. 8 - 15.
3. Новое время. - 1886. - 23 сентября.
4. Лесков Н. Вдохновенные бродяги // Собрание сочинений в 12-ти тт. - Т. 12. - М.: Правда, 1989.
5. Успенский Г.И. Собрание сочинений в 9-ти тт. - Т. 7. - М.: Худ. лит-ра, 1957.
6. Державний архів Чернігівської області. - Ф. 127, оп.11, спр. 2084, арк.1 - 1 зв.

Світлана Федоренко

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ У ПОЧАТКОВИХ НАРОДНИХ ШКОЛАХ ПОЛТАВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У ХІХ СТОЛІТТІ

У статті проаналізовано розвиток початкової народної освіти у школах Полтавської єпархії у ХІХ столітті. Головний акцент зроблено на дослідженні організації навчально-виховного процесу у церковнопарафіяльних школах та школах грамоти цього історичного періоду.

Початкова народна освіта в діяльності православного духовенства Російської імперії у ХІХ ст. займала одне з центральних місць. До 60-х рр. вона перебувала, головним чином, у руках священно- та церковнослужителів православної церкви, визначна роль яких у підготовці грамотного населення неодноразово підкреслювалася міністром народної освіти [1]. Проте успіхи від учительської справи духівників у поширенні освіти серед простих людей у цей період не були визначними, адже головний напрямок діяльності православного духовенства зосереджувався на релігійно-моральному вихованні народу.

Протягом усього століття неписьменність народу залишалась однією з головних культурно-соціальних проблем як Росії в цілому, так і зокрема України. У 1856 р. в імперії діяло 1 320

початкових шкіл, або одна школа припадала на 9,6 тис. жителів, а один учень - на 150 чол. [2, с. 513]. Скасування кріпосництва стало своєрідним поштовхом до масового культурно-освітнього руху прогресивних сил суспільства, який змусив царський уряд розпочати реформування народної освіти.

Св. Синод розробив та видав цілу низку указів і положень, які стосувалися розвитку початкової освіти, залучивши до цієї справи православне духовенство. У 1864 р. були розроблені та видані «Положення про початкові народні училища»¹ [3, с. 217-280; 4, с. 617-631]. У 1884 р. - особливі «Правила про церковнопарафіяльні школи»² [5, с. 350-356; 6], до яких Св. Синодом у 1886 р. було внесено доповнення спеціальними постановами від 14 лютого, 20, 27 березня, 3 квітня та 2 травня та розроблено і затверджено «Програми навчальних предметів для церковнопарафіяльних шкіл» [7, с. 14-15; 8, с. 5-10; 9]. У 1891 році було вироблено «Правила про школи грамоти», які надавали цьому виду шкіл законного статусу та регламентували їхню діяльність³ [10; 11, с. 1-6; 7]. У 1896 р. - опубліковано «Положення про управління школами церковнопарафіяльними і грамоти відомства православного ісповідання» і, нарешті, у 1902 р. видано «Положення про церковні школи» .

Безумовно, вищезазначені заходи сприяли значному зростанню кількості початкових шкіл у Росії: наприкінці XIX ст., зокрема, у Східній Україні, порівняно з 1856 р., їх збільшилось майже у 13 разів і нараховувалось близько 17 000. Проте навіть таких кардинальних зрушень було недостатньо, адже поза школою продовжувало залишатися понад 70% дітей. Через це відсоток грамотних в українському суспільстві був на межі століть ще досить низьким: згідно з переписом населення 1897 р. у різних губерніях України він коливався від 15,5 до 27,9% (рівень грамотності у Російській імперії в цілому становив 21%) [12, с. 274-275; 13, с. 211]. Водночас в українських губерніях у 1899 р. загальна кількість шкіл грамоти (21 900) духовного відомства перевищувала всі інші типи початкових шкіл [7, с. 45-47].

Однією з головних умов якісного функціонування початкових народних шкіл була організація навчально-виховного процесу, який на території України, зокрема у Полтавській губернії, характеризувався тривалістю та еволюційністю.

Досліджуючи цю проблему, необхідно відмітити, що перші загальні праці з історії церковно-шкільної справи почали з'являтися напр. XIX - поч. XX ст., авторами яких були переважно історики з духовенства [14 - 16]. Крім того, середина XIX ст. характеризується появою спеціальних досліджень, присвячених особливостям початкової освіти окремих регіонів України, переважно Правобережжя [17 - 21]. Загальну оцінку культурницької, зокрема освітньої діяльності православного духовенства в Україні, подано у роботах таких видатних українських істориків та діячів української культури, як М.С. Грушевський, Д.І. Дорошенко, Н.Д. Полонська-Василенко, І.К. Огієнко, І. Власовський та ін. [22 - 26]. Сучасні дослідження присвячені діяльності православного духовенства в цілому кін. XIX - поч. XX ст. та аналізу їхньої освітньої діяльності зазначеного періоду [27; 28; 29; 30]. Ґрунтовних же досліджень аналізу освітньої діяльності православного духовенства Полтавської єпархії у XIX ст. наразі не існує, що і зумовлює мету нашого дослідження.

Організація навчального процесу у народних початкових школах дореформеного періоду не мала чіткої структури. Навчання велося за старою методикою: відбувалося механічне заучування спочатку букв, а потім складів [31, с. 62]. Дітей навчали читати за допомогою букваря або пересувних літер. Засвоївши механізм читання, діти вчили напам'ять молитви, потім переходили до складних церковних текстів. Одночасно учні оволодівали письмом, а також читанням світської преси. Поступово їх знайомили із св. історією, основними арифметичними діями; здібних дітей навчали церковного співу. Але обов'язкової програми для навчального курсу у початкових школах не існувало. Так звані публічні іспити, які проводилися наприкінці навчального року, не відображали істинної картини рівня знань кожного учня (до іспиту починали готуватися місяців за три до закінчення навчального року; обирали найкращих учнів, кожен з яких готував відповідь тільки з однієї дисципліни).

Зазначені факти призводили до відсутності єдності і порядку у викладанні, а це, у свою чергу, до низьких показників рівня знань учнів. Наприклад, у Кобеляцькому повітовому училищі у 1812 р. за таких умов було 60% невстигаючих [32, с. 389,390-391].

---

1 У 1874 р. було затверджено нову редакцію «Положень про початкові народні училища».

2 Після видання «Правил» церковнопарафіяльна школа набула офіційного статусу, а вище керівництво було покладено на Св. Синод. Крім присвоєння нової офіційної назви - «церковнопарафіяльні», цим школам було окреслено основною метою їхнього запровадження та діяльності виховання народу в дусі покірності самодержавному режимові.

3 Школи грамоти були визнані рівноправними поряд з іншими закладами початкової освіти, які відкривалися у міських, сільських парафіях та при монастирях, і підпорядковувалися (§24) виключно духовному відомству.

До того ж була відсутня стала форма оцінювання знань та поведінки учнів (успіхи відмічалися в особливих відомостях щомісяця та позначалися словами: «хорошо», «средственен», «понятен», «туп» тощо). Цей фактор сприяв доповненню чинників, що зумовлювали недосконалість навчально-виховного процесу у цих закладах і, як наслідок, низьку успішність учнів. Яскравим прикладом можуть слугувати Миргородське та Обухівське парафіяльні училища⁴ [33, арк.18-19., 24зв., 25-25зв.; 34, арк. 4 зв. - 5.; 35, арк. 2-3].

«Положення про початкові народні училища» 1864 р. запровадило єдину систему початкової освіти⁵ [2, с. 448.], відповідно до якої парафіяльні школи стали основним типом початкових шкіл (разом із міністерськими та земськими). Вони почали працювати за єдиним планом і програмою. Навчання відбувалося, як і на початку століття, обов'язково російською мовою (Ст.4)⁶ [13, с. 178-179]. Дітям давали елементарні знання: вчили Закону Божого, читати, писати, перших чотирьох дій арифметики й, де було можливим, церковного співу (Ст.3)⁷ [3, с. 273; 4, с. 618; 13, с. 210-211].

Зважаючи на те, що після введення «Положень» 1864 р. 2/3 парафій Росії у 1865 р. уже мали церковнопарафіяльні училища із загальною кількістю 400000 учнів, початкові навчальні заклади залишалися, як і раніше, у «жахливому» стані [21, с. 2]. Церковні школи Полтавської губернії (1867 р.) не були виключенням⁸ [36, с. 96].

Не врятував ситуацію і наказ Міністерства держмайна про збір за навчання кожного учня сільської школи по 2 крб. сріблом на користь наставника за умови помітних успіхів у навчанні. Перші все одно поступово втрачали бажання та можливість працювати (часто учителі працювали за умовну платню або безплатно), другі - або не хотіли ходити до школи, або зустрічали перепони з боку батьків та родичів [37, с. 298; 38].

---

4 У Миргородському парафіяльному училищі наприкінці навчального року (1835 - 1836 н. р.) складалась так звана «шаровая» відомість. У ній перераховувались усі учні класу, навчальні предмети (6 предметів: скорочений катехізис, св. історія, І частина арифметики, читання церковних та цивільних книг, письмо) та визначалась максимальна кількість «шарів» (балів) - 4 з кожної дисципліни. За таких умов учень найбільше міг отримати 24 «шарів» (4 «шари» помнож. на 6 предметів). Вивчення документа дозволяє стверджувати, що загальний рівень знань учнів не був високим, адже у відомості багато таких «шарів», як «0» та «1». Досить високі показники мали тільки троє (із 23-х хлопчиків); у одного у графі «число всіх шаров» значилось 21 «шар», у другого - 19, а у «третього» - 18. Прізвища та імена цих учнів, як найкращих, розташовувались у списку першими. Наприкінці року їх нагороджували похвальними листами (в нашому випадку троє), тих, хто має трохи менше «шарів» у порівнянні з першими, - книжками (у нашому випадку - п'ятеро). Вреши-реши, із 23-х учнів тільки 10 (43 %) отримали право бути переведеними до наступного класу (напр., до 1-го кл. повітового училища).

Через десять років (1847 р.) у тому ж училищі знання учнів оцінювалися за п'ятибальною системою й у відомостях зазначалися як: «отличные», «оказавшие успехи» («хорошие», «посредственные», «не оказавшие успехов» («по неспособности», «по нерадению»). З 20-ти учнів четверо (20 %) були невстигаючими. В Обухівському парафіяльному училищі (Миргородський повіт) того ж року з 16-ти дітей невстигаючих було п'ятеро (30 %).

У 1852-1853 н. р. в Обухівському парафіяльному училищі знання оцінювалися за п'ятибальною системою і зазначалися як: «отличные», «хорошие», «изрядные», «посредственные», «слабые». Причому оцінки могли виставлятися з «плюсом» або «мінусом» (напр., 2+, 3-). Усі діти (1-го та 2-го класів) були поділені на розряди (перший, другий, третій). Перші три графи звітної відомості відведено для позначення здібностей, «прилежания» та поведінки учня (за п'ятибальною шкалою). Наступні графи - для оцінювання знань з навчальних дисциплін: у 2-ому кл. з шести предметів (Закон Божий, російська граматика, арифметика, чистописання, читання цивільних книг та читання церковних книг), у 1-ому кл. - з п'яти (не вивчалась російська граматика). З 11 учнів 1-го кл. тільки четверо (35 %) отримали право бути переведеними до 2-го класу.

5 Статус початкових народних училищ отримали низькі школи всіх відомств, міські й сільські, що утримувалися за рахунок казни, громад і приватних осіб, з підпорядкуванням їх Міністерству народної освіти, а церковнопарафіяльні училища - Св. Синоду. Усі вони оголошувалися загальностановими. Навчання тривало 2-3 роки, могло бути платним або безплатним. Керівництво училищами зосередилося у новостворених повітових і губерньських училищних радах, а контроль за ними у межах кожної губернії здійснювали попечителі народних училищ.

6 У ряді сіл, особливо на Полтавщині та Чернігівщині (навіть після впровадження у 1803 р. відповідно до «Правил народної освіти») чотирьох типів шкіл: парафіяльних, повітових, губерньських (гімназій), університетів, крім державних, продовжували діяти дяківські школи, які утримувалися на кошти батьків. У них дяки навчали дітей переважно українською мовою.

7 За новою редакцією «Положень про народні училища» (1874 р.) перелік обов'язкових предметів навчального курсу початкових народних училищ залишився без змін.

8 З доповіді місцевої губерньської училищної ради полтавським земським зборам, підготовленої на основі даних, отриманих від усіх повітових училищних рад: «они (церковнопарафіяльні школи) крайнє непрочны в своем существовании и чрезвычайнo несовершенно в своем устройстве. Весьма многие из них существуют только номинально и в них вовсе нет ни учения, ни учеников, а в других школах хотя существуют и ученики, и учение, но последнее производится крайнє неаккуратно и совершенно безуспешно. В одних из таких школ преподаются не все предметы начальных народных училищ, а в других все дело ограничивается изучением одной церковной грамоты, так что некоторые уездные училищные советы даже сомневаются, можно ли подобные школы считать начальными народными училищами, для которых Положением 1864-го года назначен более обширный курс» [36, с. 96].

Нарешті у «Правилах про церковнопарафіяльні школи» 1884 р. було остаточно скореговано зміст навчальних програм, згідно з яким окреслилась церковно-релігійна спрямованість навчання. До навчальних програм (§5) включено Закон Божий, письмо, читання цивільної преси, початкові арифметичні знання, у 2-класних школах - також і повідомлення з історії церкви та батьківщини [6, с. 547-549, 558].

Після введення «Правил» церковне керівництво, зокрема Полтавське єпархіальне, узяло під жорсткий контроль у церковних школах організацію навчально-виховного процесу. Це привело наприкінці XIX ст. до встановлення відносно правильної навчально-виховної роботи та задовільних результатів у більшості церковних шкіл Полтавської єпархії. Так, у звіті Кременчуцького відділення відмічалось, що процес навчання та виховання відбувається успішно у тих школах, які мають добре матеріальне оснащення, не часто змінюються вчителі, а завідуючий школою з любов'ю ставиться до своєї праці. Саме з цієї причини, наприклад, у Великих Будищах (Зінківський повіт) навчальний процес був добре налагоджений у двох монастирських школах [39, с. 641].

Але були й такі, де шкільна справа перебувала у незадовільному стані. Так, єпархіальний наглядач після відвідування уроків у жіночій школі грамоти при Миколаївській церкві Великих Будищ Зінківського повіту констатував: «чувствуется общее утомление, притупление всякого внимания, - скука и тягота» [39, с. 638]. У звітах Переяславського відділення зазначалося, що Жуківська та Бзовська школи за трирічне існування не випустили жодного учня [40, с. 130]. Не було жодного випуску протягом шести років і у Лялинській та Шабельніківській школах Золотоніського повіту з моменту відкриття їх у 1891 р. [41, с. 261].

Не завжди у церковних школах якість учнівських знань з різних предметів була на однаковому рівні. Наприклад, Пирятинське відділення відмічало, що Закон Божий, на відміну від інших предметів, діти засвоїли краще, гірше - арифметику [40, с. 130]. Діти Жуківської школи грамоти краще опанували арифметичний матеріал, російською ж мовою читали задовільно [39, с. 625-626].

В останнє десятиліття XIX ст. церковна періодика почала зосереджувати увагу на найкращих з навчально-виховної роботи церковнопарафіяльних школах. У 1893 р. статус найкращих церковних шкіл Полтавської губернії отримали 2 жіночі школи: при Єпархіальному жіночому училищі та двокласна Козельщанська⁹ [42, с. 463; 43, с. 996-999; 44, с. 98-100]. Через п'ять років (у 1898 р.) відмічалось вже 7 найкращих шкіл: 2 зразкові (при семінарії та єпархіальному жіночому училищі у Полтаві), 3 двокласні (2 жіночі при монастирях - Козельщанському та Великобудиському - та одна змішана у с. Згуровка Прилуцького повіту) та 2 другокласні (у с. Харьковці Лохвицького повіту та с. Горбинці Прилуцького повіту) [45, с. 288].

Фактичним підтвердженням успішного навчання у церковних школах того чи іншого повіту Полтавської губернії слугував випуск учнів із пільговим свідоцтвом IV розряду з відбукання воїнської повинності [40, с. 131]. Перспектива отримання подібної пільги відіграла роль певного стимулу під час навчання у церковнопарафіяльних школах та школах грамоти. Для отримання пільги учні складали особливий іспит перед спеціальною екзаменаційною комісією, створеною з духовних осіб [46; 10, с. 336]. Ці пільги мали (за «Статутом про воїнську повинність» (ст. 56., п. 4.) ті учні, що успішно закінчили курс однокласної церковнопарафіяльної школи (§§1-18) [47, с. 167-180; 48, с. 9-20], що було зафіксовано у свідоцтві про закінчення

---

9 Козельщанська двокласна церковнопарафіяльна школа з самого початку свого існування (при жіночій общині) мала високий рівень організації навчально-виховного процесу. Усі навчальні дисципліни (відповідно до «Правил для двокласної церковнопарафіяльної школи при Козельщанській Богородице-Рождественській жіночій общині») викладалися згідно з програмами для церковнопарафіяльних шкіл. Заняття з рукоділля - за програмою, складеною начальницею общини та затвердженою Єпархіальним Преосвященним (п. 11.). Кожного дня у школі до обіду було 4 уроки, крім того щоденно шість 30-хвилинних уроків церковного співу та чотири годинних з рукоділля (після обіду) (п. 12.). Щотижневий розклад уроків складав законовчитель разом із учительками, потім подавався на розгляд до Єпархіальної училищної ради, після цього - на затвердження Преосвященному (пп. 15, 21). Шкільна бібліотека ділилася на учительську та учнівську (п. 16). Релігійно-моральне виховання було покладене на законовчителя та вчительок (вони ж відігравали роль виховательок) (п. 19.).

З 1894 р. при Козельщанській двокласній школі було відкрито додатковий клас - учительський курс (п'ятий рік навчання), завдання якого полягало у наданні можливості бажаючим після закінчення двокласної школи отримати статус народного учителя. Навчання у додатковому класі було спрямоване, по-перше, до більш глибокого та свідомого засвоєння ученицями тих предметів, що викладалися у церковних школах, по-друге, до набуття педагогічних навичок та умінь. З цією метою заняття поділялися на теоретичні та практичні. Теоретичні заняття зводилися до повторення всіх предметів, що викладалися у церковних школах. Практичні заняття полягали у спостереженні за уроками, що проводили досвідчені учителі (I півріччя), та у проведенні пробних уроків самими вихованками (II півріччя). Тренувальні уроки проводилися за певною схемою: готувався план заняття, методична розробка уроку, проведення безпосередньо уроку у присутності всіх учениць 5-го класу та викладача, після цього - обговорення уроку.

церковнопарафіяльної школи [8, с. 52-64, 67; 49; 50, арк. 1-3.].

Навчальний процес у початкових школах протягом XIX ст., особливо першої половини, супроводжувався труднощами, пов'язаними із браком підручників і навчальних посібників, а також інших необхідних засобів навчання. Наприклад, у 1808 р. Кобеляцьке повітове училище не мало жодного посібника, географія викладалася без глобуса та карт, фізика - без приладів, технологія та історія - без колекцій і малюнків. Тому навчання полягало у тому, що вчителі опитували та задавали нові завдання, а учні «зубрили» [32, с. 389].

Навіть після видання «Положень» 1864 р. парафіяльні училища, особливо сільські, виживали, як могли. Так, у парафіяльному училищі с. Дейкалівка (Зіньківський повіт) необхідні шкільні речі (2 лавки, дошка та ін.) були позичені у сусідньому містечку; навчальні посібники були різнорідними (5 примірників псалтирів, 11 начатків християнського учення, 19 букварів різних авторів) та у недостатній кількості. З огляду на зазначений факт недостатньої кількості підручників і посібників для кращого запам'ятовування літер було розповсюджено використання предметних асоціацій з побуту або навколишньої природи. Напр., буква «в» - уподібнювалася кренделю, «г» - ключу, «п» - одвіркам, «т» - тупому свердлу тощо. Цей метод також використовувався при запам'ятовуванні звуків. За таких умов з 26 учнів тільки 2 вміли читати [51, с. 438-439].

Перелік встановлених та затверджених Св. Синодом навчальних посібників спочатку отримали церковнопарафіяльні школи (§8) [5, с. 352; 8, с. 76]. На той момент (із запису у журналі Полтавської єпархіальної ради від 5 лютого 1885 р.) брак навчальних посібників був відчутний у більшості церковних шкіл [52, с. 118]. Школи грамоти отримали список навчальних посібників, затверджений Св. Синодом та училищною радою при Св. Синоді, тільки з виданням «Правил про школи грамоти» 1891 р. (§15) [10, с. 335]. До того ж часу підручниками в школах грамоти слугували ті, якими користувалися у церковнопарафіяльних школах або ж у школах, що підпорядковувалися Міністерству народної освіти. Так, у школах грамоти Полтавської єпархії (1889-1890 н. р.) використовували: «Начальное обучение человеком хотящим учиться Божественному учению», буквар (вид. Св. Синоду), молитвеник, часослов, псалтир, Євангеліє, буквар Баранова, рахівниці та прописи Гербача [53, с. 117]. У 1890 р. з училищної ради при Св. Синоді через єпархіальні ради до кожної школи грамоти було надіслано по п'ять примірників навчального часослова, а до найбідніших - і по екземпляру російсько-слов'янської азбуки видання В. Комарова [54, 137].

У навчальному процесі велике значення мала наявність достатньої кількості однорідних навчальних посібників. Природно, що забезпечення церковних шкіл підручниками потрапило під постійний контроль з боку церковного керівництва. Ціла низка офіційних документів вищого духовного керівництва була спрямована на залучення усіх церковних структур до участі у забезпеченні церковних шкіл необхідною навчальною літературою [55, с. 4; 56, с. 659,661-662; 57, с. 592-593; 58, с. 874].

Втім, і наприкінці XIX ст. у церковних школах спостерігалася нестача навчальних посібників, що у свою чергу ускладнювало процес навчання та не давало можливості чітко дотримуватися затверджених Св. Синодом навчальних програм. Гадяцьке повітове відділення у звіті повідомляє, що брак підручників відчутний у школах нововідкритих та багатолюдних [59, с. 48]. У деяких церковних школах за відсутністю достатньої кількості рекомендованих підручників використовувалися й інші, переважно з допущених у початкових народних училищах Міністерства народної освіти [60, с. 218].

Навіть у тому разі, якщо церковна школа була забезпечена підручниками у достатній кількості, не можна стверджувати, що навчальний процес у ній налагоджено якісно. Виникала інша проблема - неоднорідність навчальних посібників. Ділення учнів на декілька груп, а саме: за кількістю підручників різних авторів, негативно впливало на успішність освітньої справи [61, с. 15].

Важливу роль у навчально-виховному процесі відігравали методи виховання. На поч. XIX ст. вони не відзначалися гуманністю. Дуже часто до учнів застосовували тілесні покарання. Як правило, протесту проти фізичних покарань не було. Так, прапорщик Войнов у 1812 р. скаржився полтавському губернатору на учителя Кобеляцького повітового училища не за те, що той різками покарав його сина (учня 1-го класу), а за те, що той спричинив йому «побої» [32, с. 390-391]. Навіть наприкінці XIX ст. проблема виховання за допомогою фізичної сили породжує полеміку: на сторінках журналу «Церковно-приходская школа» зустрічаються різні думки щодо доречності тілесних покарань. Поряд з цим розглядається антипод методу покарання - нагорода [62, с. 7-8, 32-35].

Функціонування початкових народних шкіл протягом 60-70-х рр. створило підґрунтя, яке сприяло певному вдосконаленню навчального курсу у церковних школах. «Правила» 1884 р. (§7) передбачали відкриття духовенством при церковнопарафіяльних школах додаткових класів

з окремих предметів, особливих ремісничих відділень та рукодільних класів [8, с. 56]. Сприяння влаштуванню особливих ремісничих та рукодільних класів «Правилами про повітові відділення Спархіяльних Училищних Рад» від 28 травня 1888 р. було покладено на повітові відділення (§6: е) [55, с. 4]. Зробити школу місцем, де учні набували різних практичних умінь та навичок, намагалися також церковні братства та їх відділення [63].

Навчальні предмети, котрі у «Програмах» 1886 р. не значилися як обов'язкові (напр., бджільництво, городництво, садівництво та ін.), особливою поширенням зазнали у 90-і рр.¹⁰ [64, с. 1089; 65, с. 51; 44, с. 103-104; 45, с. 292-293].

Варто зазначити, що заняття, які проводилися у школі у позаурочний час, більш-менш правильно були організовані лише у Сампсонівській церковнопарафіяльній школі (Полтавський повіт, біля Шведської могили). Учні навчалися садівництва, городництва, палітурної майстерності (переплітали книги шкільної бібліотеки) та бджільництва¹¹ [66, с. 56; 44, с. 103; 67, с. 290-291].

Відкриття рукодільних класів було пов'язане з освітою жіночої частини населення. Важливість жіночого виховання та освіти в народних школах та можливі підходи до процесу навчання неодноразово розглядалися на сторінках періодичних видань II пол. XIX ст. [68; 69, с. 347-350; 70, с. 195-202].

Складання навчального плану так само, як і загалом навчальний процес у школах для дівчаток, мало свої відмінності від шкіл для хлопчиків. Це було зумовлено особливостями жіночої особистості та призначенням, відведеним дівчинці у майбутньому дорослому житті. Невипадково у жіночій школі першочергове значення мало виховання, навчання ж у народній школі для дівчаток вважалося другорядною справою. К. Маковська у статті «Уроки рукоделия, как средство, способствующее привлечению девочек в школы» пропонувала скористатися тим, що селяни жадали бачити школу місцем отримання практичних знань та навичок, корисних для жінки у подальшому житті, та привернути дівчаток до церковних шкіл саме уроками рукоділля [5; 71, с. 607, 609, 612-613; 72, с. 127; 70, с. 195-202].

Народні школи для дівчаток відкривалися та працювали відповідно до загальних «Правил про церковнопарафіяльні школи» [5]. Їхня специфіка полягала у тому, що дівчата привчалися до суто жіночих справ. Майже в усіх жіночих церковних школах, за винятком тих, де викладали вчителі-чоловіки, дівчата займалися рукоділлям. Учителькою Є. О. Сизиневською була запропонована власна «Приблизна програма рукоділля для жіночих церковних шкіл». У педагогічній роботі часто використовувались посібники з рукоділля (напр., С. Давидової, Е. Янжул та ін.), в яких містилися не тільки корисні поради, але й пропонувався цікавий матеріал щодо проведення подібних уроків у школах країн Західної Європи [73, с. 1232-1233].

Головним завданням уроків рукоділля було навчити дівчаток виготовляти нескладні речі, потрібні у побуті кожної сім'ї. Для проходження курсу з рукоділля усі учениці, враховуючи їхні здібності та навички, ділилися на відділення. По мірі успішного опанування навичками з шиття у молодшому відділенні учителька переводила вихованок до наступного відділення (це відбувалося не обов'язково по закінченні навчального року) [73]. Для стимулювання учениць виконувати завдання добре, швидко та якісно, старші учениці часто працювали на користь школи [65, с. 46-47].

У 90-і рр. у початкових жіночих школах Полтавській губернії відбувалося стабільне зростання кількості рукодільних класів. У 1889 - 1890 н. р. вони існували тільки при жіночій школі Козельщанської общини (у зазначений період община ще не набула статусу монастиря). У ній дівчата вчилися шиття та плетіння нескладних та найуживаніших у домашньому побуті предметів одягу та білизни, а у старшому класі навчалися шити на машинці, робити викройки та кроїти сукні та сорочки [53, с. 100; 60, с. 222-223]. Поступово такі заняття ширилися і в інших школах¹² [74, с. 23,25; 75, с. 926; 65, с. 50-51; 60, с. 222-223].

---

¹⁰ У школі при Густинському монастирі (Прилуцький повіт) ценці навчали школярів столярства, малярства, кравецької та шукатурної справи; у другокласній Горбинецькій школі (Прилуцький повіт), Жерноклевській (Золотоніський повіт) та Полтавській Рождество-Богородичній діти оволодівали палітурною майстерністю; садівництвом займалися у Денезькій і Пleshкаїнській школах (Золотоніський повіт), а також Озерській школі (Кобеляцький повіт); городництвом опанували учні Феодіївської (Полтавський повіт) та Пleshкаїнської (Золотоніський повіт) шкіл; у Крюківській школі (Кременчуцький повіт) під керівництвом місцевого учителя-псаломщика І. Зубковського діти навчалися шовківництва; при Іоанно-Богословському Красногорському монастирі (Золотоніський повіт) працювала школа іконопису, учителем якої був житель містечка Єремійки.

¹¹ Школа мала пасіку з 40-а вуликів системи Берлепша, 1 скляний навчальний вулик; заняття проводилися за програмою, складеною для шкіл бджільницькою комісією при Імператорському Вільному Економічному Товаристві.

¹² У Свинарській школі Гадяцького повіту (цотизня відводилося по два уроки); у Пищанській та Денезькій жіночих школах Золотоніського повіту; майже в усіх жіночих школах Кременчуцького повіту; у Бербеницькій та Позницькій жіночих школах Лохвицького повіту; в усіх жіночих школах Полтавського повіту; у церковнопарафіяльній Серебрянській та двох школах грамоти - Прилуцькій та Блотницькій Прилуцького повіту; у селі Волошинівка, Великі Бубни, Протасівка та містечку Глинськ (при Миколаївській церкві) Роменського повіту; у Зубанівській жіночій церковнопарафіяльній школі Хорольського повіту; у містечку Опішня (при Успенській церкві) Зіньківського повіту; при Лубенській соборній жіночій школі.

У 1894 - 1895 н. р. рукодільні класи було відкрито в 11 жіночих школах (крім тих, що функціонували в усіх жіночих школах Полтавського повіту та майже в усіх Кременчуцького) [66, с. 57]. У 1895 - 1896 н. р. уже працювало 26 рукодільних класів (крім шкіл Полтавського та Кременчуцькому повітів) [44, с. 104.], а у 1896 - 1897 н. р. - 35 класів (крім шкіл Полтавського, Кременчуцького та деяких шкіл Роменського повіту) [45, с. 293]. Крім занять з рукодільля, дівчата навчалися й інших справ¹³ [65, с. 46-47; 76].

У XIX ст. поряд з церковнопарафіяльними школами діяли школи грамоти 14 [11, с. 19; 77, с. 12]. До освітньої реформи середини 60-х рр. школа грамоти була майже домашньою, не мала самостійного статусу та діяла, як різновид однокласної церковнопарафіяльної школи (вчитель не міг почати свою педагогічну діяльність без дозволу священика). Обсяг навчального курсу визначався не певною програмою, а знаннями учителя. Школа грамоти була школою релігійного виховання [78, с. 34], тому що батьки вимагали і слідували за тим, щоб діти навчалися молитов, заповідей, читати по-церковному і молитися. Крім того, читати російською мовою, рахувати та писати (останнє не завжди). Були випадки, коли знання самого вчителя, його старанність та здібності, а також допомога священика робили таку школу конкурентоздатною з офіційною однокласною школою [79, с. 9].

У «Програмах навчальних предметів для церковнопарафіяльних шкіл», затверджених Св. Синодом у 1886 р., була визначена і програма навчання для шкіл грамоти. Згідно з цією «Програмою» школи грамоти складали перехідний ступінь від сім'ї до церковнопарафіяльної школи. Вони не обмежувалися певними термінами, жорсткими програмами, не потребували спеціального приміщення, але суворо дотримувалися релігійного напрямку виховання. Рівень викладання цілком залежав від особи вчителя. Для нього достатньо було правильно читати церковнослов'янською та російською мовами, вміти писати та рахувати [8, с. 95-96]. Наприкінці XIX ст. мали місце непоодинокі факти, коли школи грамоти досягали відносно високої організації та набували статусу церковнопарафіяльної [80, с. 218].

Отже, православне духовенство, зокрема Полтавської єпархії, відіграло визначну роль у розвитку початкових народних шкіл починаючи з 60-х рр. XIX ст. З одного боку, освітня діяльність Полтавського єпархіального духовенства була скерована указами та положеннями вищого церковного керівництва. З іншого, єпархіальне духовенство на чолі з єпархіальним преосвященим усебічно сприяло організації навчально-виховного процесу підвідомчих церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти. Особлива увага приділялася розвитку жіночих шкіл, що спричиняло досить високий рівень організації навчально-виховного процесу у них. Аналіз навчально-виховного процесу у початкових народних школах Полтавської губернії у XIX ст. дає підстави для з'ясування тогочасного рівня освітньої діяльності православного духовенства у Полтавській єпархії.

Джерела та література:

1. Циркуляр Міністра Народного Просвещения к попечителям учебных округов 24 июня 1884 года, № 10370.
2. Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття. 2-е вид.: Навч. посібник. - К.: Либідь, 1998. - 616 с.
3. Положение о начальных народных училищах. //Полтавские епархиальные ведомости (далі ПЕВ). - Ч. Оф. - 1864. - № 19. -С. 271-280.
4. Положение о начальных народных училищах.//ПЕВ. - Ч.Оф. -1874. - №23. - С.617-631.
5. Правила о церковно-приходских школах. //ПЕВ. - Ч. Оф. -1884. - № 15-16. - С. 350-356.
6. Труды Киевской духовной академии. - 1885. - Кн. 4.
7. Церковные школы Российской империи и учащиеся в них за десятилетие 1898-1907. // Статистические сведения о церковных школах Российской империи со времени издания Высочайше утвержденных 13 июня 1884 г. Правил о школах церковно-приходских. - СПб., 1909.

---

13 Наприклад, учениці 2-го класу Козельщанської жіночої школи з метою залучення до домашнього господарства, повинні були щодня прати та прасувати свою білизну, брати участь у приготуванні обіду та випіканні хліба, прислужувати в їдальні під час сніданку, обіду тощо. Також дівчата навчалися креслення (1 урок на тиждень у 1-ому класі) та малювання (3 уроки у 2-ому класі), що сприяло підготовці до навчання у монастирській школі іконопису.

14 Беруть свій початок з давньої церковно-дияконської школи. У кріпосний час учителювали в них «грамотні дворові люди». Поступово вони перейшли до рук унтер-офіцерів, солдатів та інших «безпатентних» учителів з бідного напівкультурного середовища. Процедура відкриття шкіл грамоти була досить простою та не вимагала зайвої регламентації. Кількість дітей у таких школах досягала 10 - 15 осіб. Створювалися вони у тих парафіях, де не було жодної школи законного типу. Природними учителями цих шкіл ставали члени причету (переважно дячки) або місцевий селянин-грамотій. Спеціальних приміщень школи грамоти не мали (школа розміщала або в орендованому приміщенні, або у власному будинку вчителя, або переміщала по черзі з однієї хати до іншої). Навчання проходило з ранку до вечора серед господарського клопоту та розмов, на очах у всіх хатніх.

8. Сумароков Л. Собрание правил, законоположений и распоряжений Св. Синода о церковно-приходских школах и школах грамоты. Изд. 5-е, значит. дополн. - Вятка, 1897. - 272 с.
9. Программы учебных предметов для церковно-приходских школ, утвержденные Св. Синодом. - Киев, 1886. - 49 с.
10. Правила о школах грамоты. // ПЕВ. - Ч. Оф. - 1891. - № 11.-С. 332-337.
11. Меры по всеместному распространению грамотности в народе. -СПб., 1892. - 35 с.
12. Бойко О.Д. Історія України: Посібник. - К.: Видавничий центр «Академія», 2001. - 656 с.
13. Лановик Б.Д., Матейко Р.М., Матисякевич З.М. Історія України: Навчальний посібник / за ред. Б.Д. Лановика. - 3-тє вид., випр. - К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. - 574 с.
14. Белгородский Н.К. К 25-летию юбилею церковной школы. -К., 1909.
15. Очерк (исторический) развития церковных школ за истекшее 25-летие (1884 - 1909). - СПб.: Издание Училищного Совета при Св.Синоде, 1909.
16. Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование Александра II. - Казань, 1891. - 374 с.
17. Барсов Н. Школы на Волыни и Подолии в 1862 г. - СПб., 1863. - 156 с.
18. Игнатович П. Школы церковно-приходские и школы грамотности в Киевской епархии в 1885 г. - К., 1886. - 24 с.
19. Малышевский И. К вопросу о лучшем устройстве церковно-приходских школ. - К., 1883.
20. Малышевский И.И. Западная Русь в борьбе за веру и народность. Ч.1. - СПб., 1896.
21. Восторгов И.И. Государственная дума и церковные школы. - СПб., 1911. - 40 с.
22. Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні. -К.: Освіта, 1992. -156 с.
23. Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу. -К.: Веселка, 1991. - 46 с.
24. Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. - Берлін, 1940. - 69 с.
25. Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії православної церкви. У 2-х т. - Т.2.: Від сер. XVII ст. до 1923 р. - К., 1995. - 606 с.
26. Власовський І. Нарис історії української православної церкви. - Н.-Й.: Укр. правосл. церква в ЗДА, 1977. - Т.ІІІ: XVIII - XX ст. - 390 с.
27. Гладкий С.А. Православное приходское духовенство в общественной жизни Украины в нач. XX века. - Диссерт. канд. ист. наук: 07.00.01. - 1998.
28. Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку XX ст. -Запоріжжя: Запорізький держ. ун-т, 1997. - 50 с.
29. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900 - 1917 років: соціально-релігійний аспект. - К.: Знання, 1998. - 270 с.
30. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX - початок XX ст.). - Десерт. канд... іст. наук: 07.00.01. / Інститут історії НАН України. - К.: [Б. в.], 2002. - 225 с.
31. Несколько слов о сельских училищах. // ПЕВ. - Ч. Неоф. -1864. - № 14. - С.47-64.
32. Фисенко. А. История Кобеляцкого поветового училища. //Киевская старина. - Т.ХІХ. - 1887. - С. 387-398.
33. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). - Ф.958. -Оп. 1. - Спр.16 (Ведомость о состоянии Миргородского уездного и приходского училищ, программе преподавания и другое. - 1835-36 гг.).
34. ДАПО. - Ф.958. - Оп.1. - Спр.88 (Отчеты, ведомости, именные списки учителей и чиновников Миргородского уездного, Миргородского и Обуховского приходских училищ за 1847 г.).
35. ДАПО. - Ф.958. - Оп.1. - Спр.100 (Отчет и ведомости о состоянии Обуховского Приходского училища за 1853 г.).
36. Свод журналов и постан. Полтавского губ. зем. 3-го созыва 1867 г. - С. 732-741.
37. Взгляд на сельские приходские школы и меры к должному улучшению и существенной пользе их. //ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1865. -№ 21. - С. 297 - 304.
38. К-ий. Г. От чего сельские школы не исправно посещаются учениками? //Церковно-приходская школа. - 1888. - сентябрь - С.26-32.
39. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1896. - №21.
40. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1897. - № 6.
41. ПЕВ - Ч. Оф. - 1898. - № 11-12.
42. Третья годовщина Полтавского Епархиального Братства во имя святого преподобно-мученика Макария. //ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1893. - № 10. - С. 452-471.
43. Правила для двухклассной церковно-приходской женской школы при Козельщанской Богородице-Рождественской женской Общине. //ПЕВ. - Ч. Оф. - 1889. - № 24. - С. 992-999.
44. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1897. - № 5.
45. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1898. - № 13.
46. Собр. Указ. и Расп. Прав. - 1889. - №31. - ст.272.
47. Сборник государственных знаний под ред. В.П. Безобразова (в 8 т.). Т.1: Заметка о сокращенных сроках воинской повинности и обязательном обучении., Г.С. Сидоренки (проф. Импер. Ун-та св. Владимира). - СПб., 1874.

48. Тихомиров Д. Сборник правил и программ для церковно-приходских школ, с относящимися к ним определениями Св.Синода. - Могилев на Днепре, 1887. - 98 с.
49. Церковный вестник. - 1886. - № 42.
50. Ф.770. - Оп.1. - Спр.286 (Свидетельства учеников об окончании церковно-приходских школ. - 1897.).
51. Первоначальное обучение грамотности в сельском училище. //ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1865. - № 24. - С. 438-441.
52. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1885. - № 7.
53. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1891. - № 3.
54. Церковно-приходская школа. - 1891. - Кн. 3.
55. Правила об уездных отделениях Епархиальных Училищных Советов. //Церковно-приходская школа. - 1888. - август.
56. Программа отчетных сведений, представляемых ежегодно Епархиальным училищным Советам уездными отделениями оных. //ПЕВ. - Ч. Оф. - 1889. - № 15. - С. 658-662.
57. Руководственные указания и форма для составления благочинными годичных отчетных рапортов. //ПЕВ. - Ч. Оф. -1895. - № 15. - С. 588-603.
58. Руководственные правила для уездных наблюдателей церковных школ Полтавской Епархии. //ПЕВ. - Ч. Оф. - 1896. - № 31. - С. 870-876.
59. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1897. - № 3.
60. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1892. - № 6.
61. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Лубенского уезда за 1893 - 1894 уч. г. //ПЕВ. - Ч. Неоф. -1895. - № 9. - С. 1-29.
62. Горбов Н. О дисциплинарных мерах в народной школе. //Церковно-приходская школа. - 1887. - Кн. 3. - С. 7-37.
63. Нарциссов Д. Православные церковные братства в России. //ПЕВ. - Ч. неоф. - 1890. - № 11. - С. 411-456.
64. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1892. - № 23.
65. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты в Полтавской Епархии за 1893 - 94 учебный год. //ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1895. - № 6 - 7. - С. 1-64.
66. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты в Полтавской епархии за 1894 - 1895 учебный год. //ПЕВ. - Ч. Неоф. (Приложение). - 1896. - № 4.
67. Церковно-приходская школа. - 1891. - Кн. 5.
68. Ильяшевич. Ст. Речь о необходимости посылать в школу и девочек. // ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1884. - № 3. - С. 133-137.
69. Церковно-приходская школа. - 1895. - Кн.6.
70. Церковно-приходская школа. -1891. - Кн. 4.
71. О постановке женского воспитания и обучения в народных школах. //ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1891. - № 16. - С. 606-614.
72. Федоренко С.А. Сприяння православного духовенства розповсюдженню освіти серед жіночої частини населення Полтавської губернії (II половина XIX століття).//Історична пам'ять. Науковий збірник. - Полтава: [Б.в.], 2005. - № 1-2. -С.126-136.
73. Примерная программа рукоделия для женских церковных школ. // ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1897. - № 32. - С. 1230-1233.
74. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1892. - № 1.
75. Образцовая начальная женская школа при Полтавском епархиальном женском училище. //ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1893. - № 23. - С. 924-936.
76. Вторая годовщина Полтавского епархиального Свято-Макарьевского Братства. //ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1892. - № 12. - С. 500-513.
77. Соколов. Г. Школы грамотности. //Церковно-приходская школа. - 1888. - Кн. 11. - С. 3-15.
78. Церковно-приходская школа. - 1889. - август.
79. Записка о церковных школах. - Б.м., б.г. - 52 с.
80. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1897. - №8.

Петро Пиріг

З ІСТОРІЇ ЛІСОВИХ ПРОМИСЛІВ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII-XVIII ст.

Ще з глибокої давнини в лісах Чернігівщини водилась надзвичайно велика кількість звірів і птахів. Це створювало сприятливі умови для занять її населення полюванням.

У зазначений період у регіоні існував особливий вид промислу, який обслуговували стрільці й пташники. Ці категорії людей займалися відстрілом і ловом звірів та птахів¹. В останній

чверті XVII ст. вони здобули офіційне визнання прав на свій промисел.

Висвітлення деяких питань проблеми вже мало місце на сторінках праць істориків². Поряд із тим справедливо зазначається, що вона «потребує дальшої розробки»³. Мета статті - певною мірою заповнити існуючу прогалину.

Стрільці й пташники перебували під протекцією лише вищої влади. Безпосереднє керівництво й управління ними здійснювали виборні отамани. Приймаючи під свою опіку, чернігівський полковник Дунін-Борковський⁴ наділив стрільців певними привілеями⁵, які в подальшому підтверджувались указами інших полковників та універсалами гетьманів. Стрільці Городнянської сотні, наприклад, «других никаких отправленій в рад с козаками неимели», «запомянутае бывали волными ежели кто козак от воинской службы, а если мужик от посполитой тягости».⁶

Коли в селі Мошонках Городнянської сотні «стрельци наши ... влюбили себе товариша, Ермолу Бутромеенка», полковник Василь Борковський особисто взяв його під «оборону нашу воинскую» і 26 грудня 1672 р. суворо наказував мошонським властям: «абысте до его жадное справи не мели и до послушенства своего мешкого не потегали конечне, абы так а не иначе и было».⁷

Чернігівський полковник Григорій Самойлович, дбаючи про становище стрільців у Сосниці, в листі-зверненні до місцевих сотників від 12 червня 1686 р. розпоряджався, щоб і надалі вони при «волности звычайной зоставали і абы тым мененним тридцатем стрелцом жаден в стрелянню зверей перешкоди чинити неважился якої колвек кондиції человек». Полковник залишав за ними й право вирубки дерев «в пущи»⁸.

Виявлені нами джерела дають змогу пролити світло на кількісний та особовий склад стрільців Городнянської й Седнівської сотень, встановити, з яких саме населених пунктів вони були. Так, наприкінці 1677 р. стрілецьку громаду поповнили Сидір із села Хоробрич, Тишко Гладкий із Хотивлі, Федір Молсеєнко, Лаврін Хмаренко й Федір Мартиненко із Нових Боровичів. Стрілецьким отаманом став сосницький житель Сидір Моцара, який «задля лепшой помощи до тоей ж службы стрелецкой» звільнявся від послушенства. Полковник Василь Борковський у листі від 5 грудня 1677 р. зобов'язував згаданих стрільців старанно й добросовісно виконувати свої обов'язки «около лову зверинного» і тим самим заробляти «наилепшую ласку нашу».⁹

Через певний час стрілецька громада Седнівської та Городнянської сотень налічувала більше трьох десятків осіб. Яків Лизогуб, підтверджуючи у вересні 1689 р. їх права, суворо попереджував козаків і посполитих людей, щоб ніхто на них «атаманови товариству Его в тих пущах в ловеню зверу перешкоду, чинити неважился». Мешканців сіл, у яких траплявся бувати стрільцям, полковник зобов'язував давати їм хліб, сіль і підводи.¹⁰

У кінці XVII ст. кількість стрільців у вказаних сотнях зростає до 40. Полковники Юхим Лизогуб і Павло Полуботок також залишили їх при попередніх правах і «вольностях».¹¹ «А однак мети хочем, - зазначалось у листі останнього (травень 1705 р.), - абы стрелци простуючие як для зверу в пушу так из пущи проводячие зверу людем посполитим по селах в им лове в вымоганню вымыслих кормов и напоев горелчаних не важилися чинити».¹²

У XVIII ст. права стрільців і пташників підтверджували гетьмани Скоропадський, Апостол, Розумовський, Військова канцелярія, Малоросійська колегія¹³.

Кількість їх зростала. В середині XVIII ст. у Почепській волості було 75 стрільців, Городнянській сотні - 68, Мглинській - 40, Седнівській-20.¹⁴ В.Л.Модзалевський обмежує існування стрільців лише Почепською та Мглинською сотнями, де, на його думку, вони становили значну кількість серед козаків.¹⁵

За даними від 23 жовтня 1774 р., підготовленими в Генеральний суд, у Чернігівському полку налічувалось 163 стрільці. У Староборовицькому курені Седнівської сотні їх було 67 чол. (курінних - 16, села Хотуніч - 21, села Петрівки - 14, с. Турії - 16); у Перепиському курені - 43, Хоробрицькому - 30 (с. Хоробричі - 17, с. Ваганічі - 7, с. Хотівля - 6); у Мошонському курені - 23, (с. Автуніч - 5, с. Мошонка - 11, с. Старосілля - 7).

В основному стрільці були козачого і стрілецького звання. 10 осіб мали посполите «звання» (Стародубський курінь - 1 чол., Переписький - 4, Хоробрицький - 3, Мошонський - 2 чол.). Один з них - підсусідок. Яків Рогаль (Переписький курінь) - син священика; у стрільці вписаний у 1761 р., двір і ґрунт купив у стрільця Івана Михайленка.

Слід зазначити, що предки 65 чол. (понад 40%) були визначені в стрілецьке звання полковником Василем Борковським у 1672 р. Найбільше спадкових стрільців мав Староборовицький курінь - 44 чол. (понад 68%). Більше 30 стрільців полку за терміном давності не змогли вказати, коли й ким їх предки були вписані в стрільці. 88 чол. (понад 54%) проживали на козацьких ґрунтах, найбільше таких було в Староборовицькому курені - 56 чол. Понад 40 осіб мешкали на ґрунтах стрілецьких.

Значились серед стрільців і вихідці з-за кордону, як правило, із Польщі (Староборовицький курінь - 2 чол., Переписький курінь - 1 чол., Мошонський - 1 чол.). Деякі особи із списку

офіційно не були вписані в стрільці.¹⁶ Пташників у Чернігівському полку в 1774 р. налічувалось 10 чол. (курінні пташничого Ольшанського куреня - 3 чол., села Волинки - 2 чол., села Чорнотич - 5 чол.). Всі вони були «звання козачого». Хто й коли вписав їх предків у пташники - невідомо. Всім пташникам «грунти» дістались по спадковості. А мешкали вони на «грунтах» пташничих, лише Іванові Пархоменку належали «грунти» козачі¹⁷.

Стрільцький промисел був прибутковим для властей. У джерелах зазначається, що стрільці й пташники покликани були «чинити вигоду» гетьману, полковникам, а також цареві. Вони забезпечували їх дичиною, звірними шкурами й медом, а також поставляли для потреб царського двору в живому вигляді соколів, кречетів, чєлігів. У 1658 р., наприклад, цих птахів було там понад дві тисячі¹⁸. Доречно зазначити, що взимку 1652 р. партію кречетів привезли до Москви із Сибіру. Спеціальною царською грамотою від 24 лютого 1662 р. передбачалось воеводам і приказним людям міст по дорозі від Верхотур'я і Тобольська «помытчиком под наши птицы велеть давать подводы, сколько надобно, и отпускать их к Москве тотчас, без задержанія». Цар наказував також слідкувати за тим, щоб птахів перевозили досить обережно, щоб їм «порухи никакие не было». За порушення наказу Олексій Михайлович погрожував відбирати у воевод і приказних людей помістя й вотчини, а винних ямщиків «бить кнутом, чтоб им впред... быть противным не поважно было».¹⁹

На стрільців «по давньому обыкновению» накладалась повинність.²⁰ Спочатку вона була натуральною, визначалась «тилко звером».²¹ Щорічно стрільці Городнянської сотні здавали 50 кунців, 50 лисиць, триста пар «рябців», 120 зайців²². У XVIII ж столітті у зв'язку із зменшенням звірів у лісах вона була замінена грошовою. І стрільці платили «в Скарб військовій подлежачій годовій оклад».²³ У Мглинській сотні в 1756 р. вони внесли 393 руб. 84 коп. «окладу».²⁴ Царським указом від 28 січня 1724 р. для стрільців згадуваної вже Городнянської сотні його розмір визнавався сумою в «половтораста рублей в году».²⁵ Звертаючись до отамана Федора Махїєнка, Петро I категорично настоював і застерігав: «даби ты оной оклад платил на вся годи без доимки, а ежели сполна платить не будеш, и оное взято будет із ваших пожитков»²⁶.

Становище досліджуваної категорії людей було не таким уже й легким. У будь-який момент стрільців і пташників могли залучити до військової служби.²⁷ Вони терпіли значні утиски з боку адміністративної влади, старшини, які аж ніяк не могли примиритися з тим, що стрільці мали право користуватися приватновласницькими угіддями. І непоодинокими були випадки, коли доля змушувала їх відрікатися від свого привілейованого становища й шукати захисту під опікою сотників²⁸. У 1673 р. царський уряд розшукував стрільців-втікачів, які мешкали в Почепі, Глухові та Новгороді-Сіверському.²⁹

У досліджуваний період у заплавах річок Десни, Дніпра, Судості, Сожу, Іпуті, Убєді, Івоту й інших водилося немало бобрів. А тому на Чернігівщині існував промисел, зв'язаний із бобрівниками - людьми, покликаними займатися полюванням на цих цінних звірків. Важливими осередками бобрівництва в регіоні були населені пункти північної його частини, а також Остер, села Крехаїв, Виповзів тощо.³⁰ Подібно до стрільців і пташників, бобрівники жили общинами, обирали з-поміж себе отамана, користувалися певними пільгами і привілеями. Поряд з тим, будучи джерелом забагачення для властей, вони мали й повинності. Спочатку повинність носила натуральний характер (бобрівники щорічно поставляли «в казну» 10 бобрів і 20 видр). Згодом же вона була замінена грошовою. Починаючи з 1727 р., бобрівники платили в рік 123 руб. 50 коп.

До середини XVIII ст. кількість бобрівників різко скорочується. У Чернігівському полку їх на цей час налічувалось 63 (Сосницька сотня - 33, Сєднівська - 16, Волинська - 5, Кисєлівська - 9), у Стародубському полку лише 7 (Мглинська сотня - 4, Погарська - 3).³¹ Погіршилося і їхнє становище³². Бобрівників Олександрівки й Верхолїсся (поблизу м. Сосниці) у 1731 р. названо бідними людьми. Посилюється згнїт їх із землі. Так, за показанням значкового товариша Павла Дурського від 4 листопада 1764 р., бунчуковий товариш Андрій Стахович «неподлежаше» заволодів «дворами з грунтами» бобрівників Микити й Максима Тищенків та стрільців Олексія Банадика, Георгія Бондаря, Івана Гавриленка, Мартина Коваля, Марії Шевчихи (с. Мощонка Городнянської сотні), а також двома Калеєнкївськими дворами в с. Хоробрічах та Устименковим «стрєлєчим двором» у с. Перєписі.³³

Незважаючи на спроби підтвердження прав стрільців, пташників і бобрівників Малоросійською колегією в 1765 р.,³⁴ ці промисли поступово занепадали, а в кінці XVIII ст. повністю припинили своє існування. Згідно з указом 1783 р., людей даної категорії зараховано в розряд «казєнных посєлян»³⁵.

Джерела та література:

1. Материалы для отечественной истории. Издал Михаил Судиенко. - Киев: В Университетской типографии, 1853. - Том первый. - Отдел 2. - С. 14.

2. Див.: Корноухов Е. Судьба бобровников, стрельцов и пташников Черниговской губернии // Труды Черниговской Архивной Комиссии. - Чернигов: - Типография Губернского Земства,

1913. - Выпуск десятый. - С. 56-67. (Далі: ТЧАК). Модзалевский В.Л. Судьба Малороссийских пушкарей // Там же. Чернигов: Типография Г.М.Веселой, 1915. - Вып. XI. - С. 13 - 22.
- 3 Див.: Курас Г.М. Чернігівський історик та краєзнавець Є.О.Корноухов // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. - Чернігів, 1991. - С. 42.
- 4 Пиріг П. Шляхта Чернігівщини в другій половині XVII століття // Київська Старовина. - 2000. - № 2. - С. 143-145.
- 5 Корноухов Е. Указ. соч. // ТЧАК. - Вып. X. - С. 59 - 60. 6 Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. - Ф. 1. - Спр. 56100 / Лаз 419 /. - Арк. 126.
- 7 Там само. - Спр. 56095 / Лаз 419 /. - Арк. 121 / зв. /.
- 8 Там само. - Спр. 56096 / Лаз 419 /. - Арк. 122.
- 9 Там само. - Спр. 56095 / Лаз 419 /. - Арк. 121.
- 10 Там само. - Спр. 56097 / Лаз 419 /. - Арк. 123.
- 11 Там само. - Спр. 56098 / Лаз 419 /. - Арк. 124.
- 12 Там само. - Спр.56099 / Лаз 419 /. - Арк. 125 / зв. /.
- 13 ТЧАК. - Вып. X. - С. 71 - 73.
- 14 Див.: Корноухов Е. Указ.соч. // ТЧАК. - Вып. X. - С. 60.
- 15 Модзалевский В.Л. Судьба Малороссийских пушкарей // ТЧГУАК.- Вып.ХІ.- С. 17.
- 16 НБУ ІР. - Ф. 1. - Спр. 56108 / Лаз 419 /. - Арк. 145 - 152 / зв. /.
- 17 Там само. - Спр. 56109 /Лаз 419 /. - Арк. 155 - 155 / зв. /.
- 18 Акты исторические, собранные и изданные Археографическою Комиссиею.- СПб: В Типографии П-го Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии 1842. - Том четвертый. - С. 267.
- 19 Там же.-С. 314-315.
- 20 Материалы для отечественной истории. Издал Михаил Судиенко. - С. 14. 21.НБУ. ІР. - Ф. 1. - Спр. 56097 / Лаз 419 /. -Арк.123. Спр.56098 / Лаз 419 /. -Арк. 124.
- 22 Там само. - Спр. 56100 / Лаз 419 /. - Арк. 126.
- 23 Там само. - Спр. 56108 / Лаз419 /. - Арк. 145.
- 24 Див.: Корноухов Е. Указ.соч. // ТЧАК. - Вып.Х. - С. 60.
- 25 НБУ. ІР. - Ф. 1. - Спр. 56100 / Лаз 419 /. - Арк. 126.
- 26 Там само. - Арк. 126 - 126 / зв. /.
- 27 Материалы для отечественной истории. Издал Михаил Судиенко. - С. 14-15. 28. Див.: Корноухов Е. Указ. соч. // ТЧАК. - Вып. X. - С. 61.
- 29 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею. - СПб: Типография М. Этингера, 1879.-Т. ХІ.-С. 116.
- 30 Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов. - Киев, 1886. - Ч. VII. - Т. I. - С. 597.
- 31 Корноухов Е. Указ. соч. // ТЧАК. - Вып. X. - С. 58 - 59.
- 32 Філарет. Историко - статистическое описание Черниговской епархии. - КН.VІ.-С. 156.
- 33 НБУ. ІР.-Ф.1.-Спр. 56094/Лаз 419/.-Арк. 115.
- 34 ТЧАК. - Вып. X. - С. 67 - 73.
- 35 Див.: Корноухов Е. Указ. соч. // ТЧАК. - Вып. X. - С. 67.

Тайсія Немирівська

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ТКАНІЙ РУЧНИЙ ПЕРЕБІР

На території Чернігівщини ткацтво існувало з давніх-давен, відколи людина почала себе усвідомлювати. Про це свідчать вчені-археологи Києва, Чернігова, Москви, які під час розкопок знаходили шиферні пряслиця, що використовувалися для виготовлення тканини (А. Б. Рибаків).

Найпростішим ткацьким станком вважався пристрій ще з часів Трипільської культури - вертикальний стан. Удосконалюючись, людство ускладнило і ткацький пристрій (Є.А. Антонович, Р.В. Захарчук, М.Є. Станкевич. Декоративно-прикладне мистецтво. -Львів, 1982. - С. 30-31.)

Художня тканина застосовувалась у побуті для оздоблення інтер'єру, найбільше в оглядовому періоді (XIX - початок XX ст.). Виготовляючи одяг, майстри брали волокна льону, вовни, конопель і кропиви (змішували для кращої якості).

На Чернігівському Поліссі кліматичні умови сприяли вирощуванню льону-довгунця - сировини, з якої виготовляли нитки для ткацтва. Висівали також коноплі, а в кінці XIX ст. (як свідчать архівні документи) у Новгород - Сіверському повіті пристосувались до плекання п'ємонських (китайських) конопель. Для вирощування названої культури застосовували органічні і неорганічні добрива. Відомо, що на території України льон ріс навіть у південних

степах, спочатку у дикому стані, його здавна знали європейські народи. Льон, як зауважував Б. Куфтин, використовували не тільки для переробки на волокно, з насіння добували смачну олію, додавали до овочевих салатів, холодних страв, з товченим насінням варили вареники, пекли пироги. (Із польових спостережень автора).

Вирощування і обробка цієї технічної культури вимагали великої і копіткої праці. Вона вважалася кращою сировиною для ткацтва, ніжнішою і м'якшою, ніж конопля.

Було зауважено, що культура висіву льону потребувала вологого, а не сухого ґрунту, і культивували її всюди на Поліссі. Висівали її в кінці квітня-початку травня (на третю неділю після Великодня) на полі, де попереднього року росла картопля. Землю під льон удобрювали досить ретельно, кілька разів перегноем або мінеральними добривами, переорювали, розпушували.

Не затухає інтерес до ткацтва серед народних майстрів і в наш час. Так, у с. Горбів Куликівського району, що на Чернігівщині, мешкала авторка ручного узорного ткацтва Параска Василівна Олексієнко. Недарма кажуть, що у майстрині золоті руки. За прожиті роки наткала дуже багато, особливо рушників та покривал на ліжка, крісла.

Узори komponувала сама, частково творчо переробляючи їх, запозичувала із журналів, від інших майстрів, додавала власну фантазію, вкладала свою енергію і теплоту. Композиції для килимів також складала самостійно.

Перед нами цікавий килимок з геометричним орнаментом: неповні (розірвані) ромби, з'єднані між собою лініями (виткані в такому ж тоні). Основний фон (тло) ромбів - жовтий, білий та червоний. На чорному тлі вирізняються ромбовидні фігури, ніби бджолині пахучі соти, наповнені бурштиновим медом. Фон килима чітко підкреслює малюнок усього виробу. Відчувається, що майстриню вабило усе красиве, бо серце і душа не могли жити без цього. А ще ткання було для неї засобом виживання. Залишилася з дітьми самотньою після важкої і виснажливої війни 1941 року. Сумно згадує свої дівочі літа. Параску Василівну насильно вивезли тоді до Німеччини, де працювала у господаря на польових і домашніх роботах.

Повернувшись у зруйноване, спалене, понівечене село, пригадала своє уміння з дитинства, почала ткати, щоб заробити і підтримати сім'ю. Параска Василівна розповідає, що льон сіяли наприкінці травня або на початку червня; перед посівною старанно порали (здобрювали) землю. Висівали насіння льону переважно чоловіки, а в родинях, де їх не було, жінки вдягались у чоловічі штани і йшли на поле. Таке обрядодійство, мабуть, походило (брало коріння) ще від новорічних свят, тоді, пам'ятаємо, у народі дозволялось ходити і засівати по хатах тільки молодим хлопцям, не дівчатам.

Коли на ниві достигав льон, а за цим спостерігали по бурих верхівках рослин, зело виривали з корінням, аби було довше стебло; в'язали у снопики, куди входило дві-три «жмільки». Таким чином зібрану тресту везли до ставка чи доставляли у копанку, залишали у річці при березі на два-три дні; у воді перевертали, щоб краще вимокала. Потім розкладали льон на сонці, ставили у «бабки» (сторчували), і вони гарно відбілювались під дією сонячних променів, вбираючи тепло та енергію.

Процес обробки лляної трести потребував фізичних зусиль і чимало часу. Спочатку стебла льону ламали не на бетельні, як це робили в інших регіонах України, а на колодці, потім на спеціальному пристрої (терниці) очищали від залишків костриці. Після биття на терниці брали до рук «тріпало» («трепло») або тріпочку, так називали мечеподібну палицю. «Тріпало» мало ручку і тіло, подібне до меча чи великого ножа. Витріпану «жмільку», або ще казали «чесану мичку», зав'язували в «куколку», «козел». Для більшого очищення «мички» застосовували дерев'яний гребінь, а далі щетинною щіткою обдирали від залишків поламаного стебла. Вичесаний «вал» клали в комору на полицю, а дехто ховав у запічок, щоб пряжа була сухою, не вбирала у себе багато вільгості.

З чистого повітря (декілька «жмільок») робили куделю. Прив'язували до веретенподібної або лопатоподібної (веслоподібної) прялки (кужіль), починали прясти, коли формувалася куделя із 10 - 15 «куколок».

«Пряслиця» - так називала по-місцевому прялку Параска Василівна - вставлявся в ослі (лаву). Пряли і на механічній прялці, невеликій за розміром, яка приводилася у рух за допомогою паса і ноги. Нитка із вилок ішла через цівку, а потім намотувалася на шпульку. Клубки нарядених ниток робили вагою один кілограм, щоб могли обхопити дві руки прялі. «Губки» (готові нитки) розстиляли на піл, дерев'яне підвищення на стовпчиках, який розміщувався у кутку побіля печі. Із «губок» мотали основу на «вертьолці», а потім навивали у верстат. Спочатку для кращого прокладання основи все розкидали у «ритки». По-місцевому (Куликівський район, с. Горбів) верхній і нижній навої називали «воротило» (про це згадує етнограф, професор В.К. Вовк).

Із верхнього «воротила» через «ритки» ткаля посилала пряжу далі в нити, а потім у бердо

з «лядами», на Чернігівщині вживають ще й назву «ляда». Бердо підбирали в залежності від товщини ниток основи, яку завжди навивали утрьох, одна подавала в нити, друга лагодила в бердо, а потім закладалися в «ціпок» і «припусач». Натикаючи полотно, «припусач» витягувався. Бердо і нити називають ще начинням. Невід'ємною деталлю у верстаті є «журавки», «жабки з покотьюлом», що допомагають опускати і піднімати нити і поножі.

Параска Василівна Олексієнко терпляче пояснювала, які узори тчуться на горизонтальному верстаті: в «кружку», в «косичку», «карточку» (плахтяний узор). На ткацькому станку можна витворити не тільки прості, але й складні композиції, для чого чіпляли (додавали) три або чотири поножі. Вважається, що два поножі завжди ладнали на просте переплетіння полотна, а третій і четвертий - на веселковий узор.

Найпопулярнішим на Чернігівщині вважався ручний перебір, але застосовували і під дощечку, де майстриня рукою прокидала нитки на узори, орнамент виглядав рельєфним.

За свій нелегкий вік Параска Василівна виткала безліч покривал, вишила понад 20 великих килимів. Не так просто все робилося, бо для цього майстриня самотужки заготовляла полотно з простим переплетінням, вирощувала льон і обробляла його. Це вже пізніше в Україні в продажу з'явилися різноманітні нитки, запрацювали прядильні фабрики.

Узори на тканині виготовлялися із забарвлених ниток. Для фарбування кип'ятили воду, додавали будь-який барвник, інколи навіть без окислювачів. Нитки на деякий час (добу) залишали у барвнику до повного охолодження, потім багато разів виполіскували у проточній воді. Використовували і природні фарби: ягоди бузини, лушпиння цибулі, сік столових буряків, листя кінського щавлю, кропиви, дубову та вільхову кору, додаючи окислювачі для стійкості та яскравості фарби.

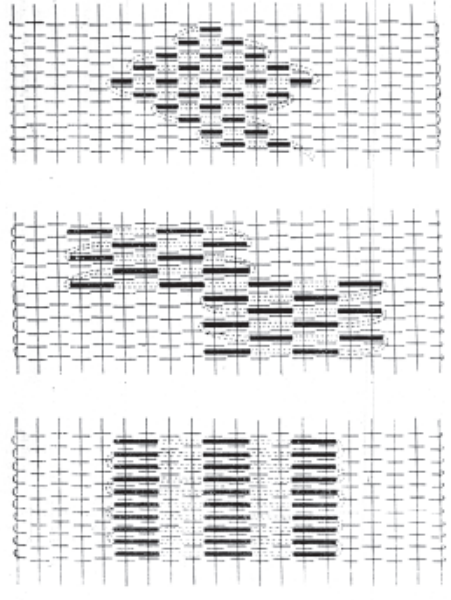
Полотно в основному виготовляли навесні, у березні, вибілювали влітку, у спекотну годину, коли добре припікало сонце. Щоб надати білизни, стелили на рясці або березі річки чи ставка. Бувало і таке - набігали хлопці і викрадали полотно: заморочать голову дівчатам, жінкам, а самі у шкоду. Так складалися і пісні: «Подивися, бидло, твою голову видно, у картоплі заховалася, тонке з товстим перемішалася, що вдень на сонечку вибілювалось». Украдене полотно продавалося на базарі, господині впізнавали свою працю, і тоді вже хлопцям були непереливки.

Як уже зазначалося, ткані вироби висвітлювалися на воді, особливо білими ставали на рясці. Жінки брали з собою невеличкі ослинчики (стілчики), полотно, дерев'яний прах («праник») - і на ставок. Стоять у воді, коло себе ослин тримають, бо на всіх не вистачає каменів - і вистукують праниками, аж луна котиться, щоб полотно стало м'якшим для вибілювання.

Напрядене полотно в народі називали «восьмачкою», «десятькою», «дванадцятькою», «шестачкою», в залежності від того, яких ниток направили дівчата. Найгрубіше полотно йшло на мішковину, а вал з конопель використовували на вірвовки. Все волокно із матірки застосовували для цієї мети, бо воно вважалося грубим.

Ольга Федорівна Петренко із с. Українське Куликівського району ткала колись дуже вправно. Виготовляла узорні рушники на трьох поножах, а то і більше. Її оригінальні, нетрафаретні полотна подібні трохи до крелевських, але у О.Ф. Петренко більше проглядає тло. Створена нею окраса була досить рідкою, хотілося густіше заповнити нею краї рушника, і ще - для чіткішого контуру майстриня додавала чорних ниток. Темний колір вносив різкий контраст. Улюблений її витвір - «рушник із солов'ями». Береже його, як сімейну реліквію, бо з ним і заміж виходила. Це декоративне панно, створене ручним перебором, з червоними квітами і чорними листками, найдорожче для неї. Говорила, що чорноти додавала для настрою. За свій не такий довгий вік Ольга Федорівна виробила досить багато скатертин (білим по сірому), а також ряден.

Ручний перебір і його варіанти.

Орнаментальний декор на сірому тлі білими нитками добре вималювався, його характерні особливості чітко видно - і в «сосонку», і в «кружку». Завжди до конопляних ниток підмішувала льняні, тоді полотно виходило не таке тверде, разом з тим і шовковисте, «не втікало з рук».

Із уст Ольги Федорівни ми дізналися про місцеву назву плосконі «плоскуни» (чоловічі стебла конопель), які потрібно вибирати у кінці липня, коли починали жовтіти листочки на бадиллі конопель, петрівчане сонце їх добре обігрівало і вони достигали раніше, ніж матірка. Сім'я (насіння) вимочували і присмачували страви.

Матірка ще трохи довше залишалася зеленіти на городі і ставала крилатою, розросталася, а потім в кінці вересня жовтіла, бо приходила її пора. Волокно із матірки йшло на мотуззя, грубі вироби. Нитки із неї виходили досить жорсткі.

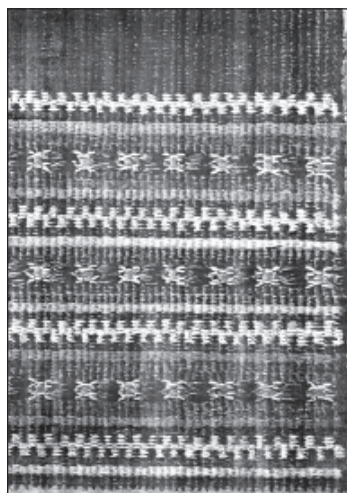
Ольга Федорівна (як і інші трудівниці) починала ткати восени, коли все вибирувалося на городі, одне слово, у Пилипівку (період довгого посту), коли стають найдовшими ночі, а в голові складаються різноманітні узори й композиції. Спочатку майстрині заготовляли нитки. «Куколки», що зроблені з мички, пряли і на веретені з кужеля, і на механічній прядці.

Пристрій, що полегшував прядіння, як підтверджують вчені, поширився, мабуть, на Чернігівщині з початку XIX ст. Наткані нитки на прядці, називались «цівка» (катушка), на веретені - починок. На мотовило намотували пофарбовані нитки для просушування, вони відбілювались біля води. Товщина нитки мала відповідно свій ґатунок. Із «шестячки» ткали рушники («сутиральники»). Найтоншою була «п'ятнадцятка», вона йшла для тканин сорочок.

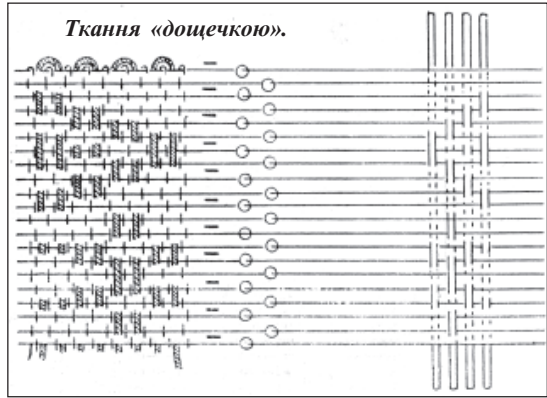
З бузинових паличок робили цівки, бо вони вважались легенькими. На такі патички намотувалися кольорові нитки і використовувалися при тканні узорних полотен. Самодіяльні творці нараховували безліч таких пристосувань.

У селі Ковчин мешкає майстриня Ганна Іванівна Козленко. Проживає сама, бо чоловік загинув на війні, виростила своїх дітей, а разом з ними і чужих сиріт. Тепер гляне - і душа радіє, бо має чотирнадцять онуків.

Ганна Іванівна Козленко і Варка Іванівна Клименко допомагали середній школі в селі Ковчин організувати етнографічний музей. Експонати охоче позносили мешканці навколишніх сіл. На базі етнографічного зібрання тепер навчають майбутніх господинь ткацтва. Така праця надзвичайно потрібна, бо молодь опановує культуру рідного краю, привчається до самостійного життя, а навички можуть згодом використовуватись у господарстві чи навчанні; дітям прищеплюється любов до вишивання, ткання. Ось звідси у нас з'являтимуться золотешві, художники та інші майстри.

*Декоративна тканина.
Перевірне ткання –
«павучки».*

Ганна Іванівна Козленко розповідала із своєї практики, що при збиранні льону дві жменьки клали у снопик. Весь льон возили спочатку у клуню, а потім молотили, а вже опісля відправляли на річку чи озеро для вимокання на цілий тиждень; у воді його ще перевертали з одного боку на інший, а повісмо у Г. Козленко складалось із десяти жмнів.

Майстриня розповідала, як вони довгими вечорами збиралися з дівчатами прясти. Ніколи не обходилося без жартів, пісень, а особливо, коли приходили хлопці. Молодь сукала вірówki, а потім ними перевивали дорогу, хто пізно йшов, то, звісно, падав, заплутувався. А ось від такого ставало не до сміху: траплялося, що парубки палили мичку з льону, яку пряла дівчина, клоччя горіло; мати вранці лаяла доньку і вже більше не пускала з кужелем на будь-які зібрання.

Ганна Іванівна Козленко виготовляла усілякі рядна - і для спання, і узорні, якими застеляли поли за пічю, на котрих часто спала родина. Ганна Козленко довгий час досить багато років трудилася у колгоспі. Довгий час

працювала ланковою, потім її призначили бригадиром, пасла і стригла овець, доїла корів. Ткати навчилася давно, бо у селі дітей рано привчали до роботи.

Відома на весь Куликівський район самодіяльна ткаля виготовляла узорні полотна - рушники, покривала, скатертини, рядна - усе ткала на чотирьох поножах (ремізи), для кращого розкривання основи прокладала дві дощечки. Її полотняні композиції виготовлені у квадратики («плахтятий узор»), а ще у «квіточки». Таку орнаментику перебирала руками (ручний перетик), що надавало її речам неабиякої індивідуальності, мистецької теплоти.

Для кожної товщини ниток застосовувала щораз інше бердо, їх виготовляли місцеві умільці, таких пристроїв збереглося у неї безліч. Грубі берда з калини використовувалися для ткання мішків, бо саме для них підходила груба нитка; з очерету - для тонкого полотна, в основному жіночих, дитячих і чоловічих сорочок. На тонкому білому полотні добре клалась мережка і вишивка. Майстерності навчилася від старших, тож тепер із задоволенням передає своє уміння молодим.

Рушники, виткані Ганною Іванівною, як скалки сонця, збереглися по людях. Узор - виноградне листя з «ободочкою» і трояндами, ясними, ніби сонце, ще й зараз такі рушники висять на стінах у хаті. Кажуть, що так краще зберігаються. Узор не густо заповнював біле тло рушників. Місцеві майстрині не вживали різнокольорових ниток для творення орнаментів, бо їм не імпонували сучасні різнокольорові, строкато вишиті тканини, а подобались однотонні черлені рушники, чимось подібні до тканих крелевецьких, оригінальних, які ми називаємо класичними. На них розквітало дерево життя і богиня Березина (у деяких районах Чернігівщини - Макош), і солярні знаки - різноманітні ромби, хрести, просто смужки.

Тепер ткалі вдаються до строкатості. Не витримують одноколірності, кажуть, що багатоколірний рушник - це ніби літо в хаті, квітне всіма барвами веселки, його іменують сімейним оберегом. Власні покривала і килими майстрині виконують на темному фоні, так краще видно орнамент. А можливо, це зародження нових застосувань (прийомів) у ткацтві. Усе нове виливається у нестримність кольорів, які вистрибують і випинаються із загальної кольорової гами, палітри.

У містечку Ветка Гомельського району і навколишніх селах сусідньої Білорусі самодіяльні майстри так само використовують відкриті (анілінові) кольори на чорному тлі. Яскраву гаму фарб створюють анілінові барвники, що вириваються, дисонують із загальною палітрою.

Зрозуміло, яскраві барвники вносять багато нового у звучання робіт, витканих талановитими самодіяльними трудівницями. Але багато чого й втрачається.

На сучасному етапі стало дуже складно у всіх галузях промисловості, а особливо у ткацькій, хімічній. Відчувається нестача барвників і ниток, а від цього несуть збитки митці...

